

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук

Кафедра богослов'я

УДК 271.2-528-549-36

ПАСТУШАК Ярослав Васильович

**ТРИАДОЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР
БОЖЕСТВЕННОЇ ЛІТУРГІЇ СВЯТОГО ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО**

Магістерська робота на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
за спеціальністю 041 «Богослов'я»

Науковий керівник:
доктор наук з богослов'я,
завідувач кафедри богослов'я
Тучапець Василь Дмитрович

м. Івано-Франківськ
2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Життя і вчення святого Василя Великого в контексті східного богослов'я	6
1.1 Василій Великий – богослов і літургіст каппадокійської школи	7
1.2 Вчення Василя Великого та його вплив на проголошення тріадологічної догми	16
1.3 Значення богословської спадщини для східної традиції	29
РОЗДІЛ 2. Божественна Літургія святого Василя Великого як основа і вершина християнського життя.....	34
2.1 Приготування до Літургії святого Василя Великого	36
2.2 Літургія оглашених у Василя Великого	39
2.3 Літургія євхаристії (Літургія вірних) у святого Василя Великого	44
2.4 Чин Літургії святого Василя Великого.....	51
РОЗДІЛ 3. Тріадологічний аспект в Літургії святого Василя Великого	55
3.1 Біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті.....	56
3.2 Трійця в євхаристійній молитві.....	84
3.3 Роль Святого Духа в Літургії Василя Великого	90
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	99
ДОДАТКИ.....	104

ВСТУП

Літургія, як особлива молитва вірних, завжди викликала великий інтерес серед вчених, теологів, філософів та культурологів. Один із найважливіших обрядів Східної Церкви – «Божественна Літургія святого Василя Великого» – є втіленням глибокої духовності і релігійної філософії. Відображаючи традиційні цінності та специфіку християнської духовності, ця літургія привертає увагу не лише вірян, а й дослідників.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що не зважаючи на значущість літургійних обрядів у релігійному та культурному контексті, дослідження «Божественної Літургії святого Василя Великого» в аспекті її тріадологічного характеру має незначну наукову розробленість. Специфічні особливості богословського вчення, які виявляються у цьому обряді, є джерелом значущого релігійного й культурного знання.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена дослідженню «Тріадологічного характеру Божественної Літургії святого Василя Великого» виконується в рамках комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту родини і капеланства та науково-дослідного інституту канонічного права: «Християнська віра в Бога – парадигма духовних сил людини в кризових ситуаціях сучасного українського соціуму», термін виконання з 01.10.2022 року по 30.09.2025 року (затвердженої рішенням Вченої ради Академії, протокол № 2 від 15.09.2022 року).

Ступінь наукової розробленості проблеми вказує на важливість подальшого дослідження. Попри деякі наявні публікації, присвячені «Божественної Літургії святого Василя Великого», бракує глибокого аналізу її тріадологічного аспекту, що робить цю тему актуальною для подальших наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження полягають у вивченні та аналізі тріадологічного характеру «Божественної Літургії святого Василя Великого», розкритті богословських концепцій, що лежать в основі обряду, та встановленні зв'язку між цими концепціями та глибинними релігійними переконаннями вірян.

Тріадологічний характер Божественної Літургії святого Василя Великого вказує на особливий акцент на вчення про Трійцю Святої, тобто на вчення про Отця, Сина і Святого Духа в християнській теології.

Об'єктом дослідження – літургійно-богословська спадщина святого Василя Великого.

Предмет дослідження – структура, символіка та богословські аспекти «Божественної Літургії святого Василя Великого» з підкресленням її тріадологічного виміру.

Мета дослідження полягає в глибокому осмисленні та розкритті значення тріадологічного виміру Божественної Літургії святого Василя Великого, а також в розумінні того, як цей характер вписується в загальний контекст християнської традиції та віроучення.

Згідно поставленої мети впливають наступні **завдання**:

- вивчити біографічний нарис життя святого Василя Великого;
- дослідити велич і гідність особи святого Василя Великого як видатного богослова і літургіста каппадокійської школи;
- проаналізувати вчення Василя Великого та його вплив на проголошення тріадологічної догми;
- висвітлити значення богословської спадщини Василя Великого для східної традиції;
- описати приготування до Божественної Літургії святого Василя Великого;
- проаналізувати Літургію оглашених у Василя Великого;
- охарактеризувати Літургію євхаристії (Літургія вірних) у святого Василя Великого;
- дослідити Чин Божественної Літургії святого Василя Великого;

- висвітлити біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті;
- визначити теологічне значення Трійці в євхаристійній молитві;
- дати визначення ролі Святого Духа в Божественній Літургії святого Василя Великого.

Методи дослідження включають комплексний аналіз літературних джерел, текстологічний аналіз обрядового матеріалу, порівняння з іншими літургійними традиціями, богословський аналіз понять та термінів.

Матеріал дослідження складається з текстів «Божественної Літургії святого Василя Великого», богословських трактатів, літературних творів та інших джерел, що стосуються обряду.

Наукова новизна полягатиме у глибокому аналізі та інтерпретації тріадологічного аспекту «Божественної Літургії святого Василя Великого», що допоможе розкрити багатогранність релігійних ідеалів, закладених у цьому обряді.

Практичне значення одержаних результатів полягатиме у поглибленому розумінні релігійно-філософського спадку «Божественної Літургії святого Василя Великого» та його впливу на вірян і культурну спадщину.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри богослов'я та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у 2022-2023 роках.

Структуру роботи складають вступ, три розділи, з трьома підрозділами, висновки, список використаних джерел (всього 61 позиції) та додатки (всього два). Основний зміст висвітлено на 89 сторінках, загальний обсяг роботи становить 105 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЖИТТЯ І ВЧЕННЯ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО В КОНТЕКСТІ СХІДНОГО БОГОСЛОВ'Я

У світлі ранньохристиянської епохи, ім'я Святого Василя Великого займає особливе місце. Його життя та вчення відіграли значущу роль у формуванні та розвитку східного богослов'я. Цей розділ присвячений дослідженню життєвого шляху та богословського спадку Святого Василя в контексті східної християнської традиції.

Святий Василій Великий, що народився у Кесарії Каппадокійській на початку IV століття, виділявся не лише своєю великою глибиною духовного життя, а й талантом та обізнаністю у багатьох науках. Його теологічні праці стали важливими джерелами для розуміння сутності Бога, створення світу, природи людини та інших ключових аспектів християнської віри.

У цьому розділі ми розглянемо ключові моменти життя Святого Василя та його внесок у східне богослов'я. Вивчення його творінь дозволить нам поглибитися у теологічні концепції, які він розкривав, такі як його вчення про Тріаду, природу Христа, роль Святого Духа та інші важливі теми.

Аналізуючи життєвий шлях та богословську спадщину Святого Василя Великого в контексті східного богослов'я, ми зможемо краще розуміти, як він вплинув на розвиток цієї традиції, яка і донині має велике значення для східних християн та всього християнського світу.

1.1 Василій Великий – богослов і літургіст каппадокійської школи

IV ст. – початок «Костянтинової ери», коли християнство стає офіційною, а згодом і державною релігією. Відбувалась повна християнізація суспільства. Маса новоохрещених належали до елліністичної культури, і ключем до їх християнізації була грецька філософія. Для того, щоб повернути світ в християнство, треба було пояснити Євангельське вчення в грецьких поняттях і категоріях. Це був подвиг інкультурації, який на переломі епох здійснили великі каппадокійські отці – Василій Великий, Григорій Богослов і Григорій Ніський.

Першою проблемою для грецької ментальності було розуміння Святого Письма, особливо Старого Завіту, який змальовував історію здавалось би нікому непотрібного, маленького варварського народу. Освічений грек не міг зрозуміти, чому дрібним епізодам цієї історії надавалось величезне релігійне значення. Адже в елліністичному розумінні сама історія як така не мала значення. Над дрібницями цього світу завжди царювала вічна трансцендентна істина. В категоріях платонізму Бог був недосяжним, незмінним вічним Єством. Він не міг «стати» ніким, а тим більше простим смертним чоловіком, та ще й юдеєм¹.

Першу спробу пояснити Письмо в грецьких поняттях зробив Оріген, який використовував принцип алегоричної екзегези, згідно якого всі історичні факти пояснювались як іносказання про вічну істину. Спроба Орігена однак не вирішила всіх проблем до кінця, і сам Оріген був персоніфікацією конфлікту між грецьким розумом і християнською вірою².

Крім проблеми вирішення цього конфлікту, перед каппадокійцями стояло завдання боротьби з аріанською єрессю. Каменем спотикання в аріанських спорах був термін «омоусіос», який ревно захищав св. Афанасій Великий, представник Олександрійської богословської школи. Цей термін був небіблійним, крім того, він мав заплямовану репутацію, бо був засуджений на

¹ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 89- 92.

² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 291.

Антіохійському соборі в 251 р. як символ модалізму. Особливу опозицію поняття «омоусіос» зустрічало в Антіохії, де богослов'я більше цікавилось конкретною історичною особою Христа, відмінною від Бога-Отця. Вони відкидали «омоусіос» тому, що цей термін здавався їм несумісним зі справжньою троїчністю Осіб Божих. Вони вважали, що єдиносущний Бог не міг бути дійсно троїчним³.

І саме каппадокійцям вдалось пояснити і точно виразити правдиву віру в єдиносущного і три-іпостасного Бога. Це пояснення дозволило примирити абстрактність грецької думки з юдейською ідеєю особового Бога⁴.

Ще однією ділянкою церковного життя, в якій каппадокійцям прийшлося відіграти вагомую роль, був монаший рух. В міру того, як офіційна Церква все більше зливалась з імперією, тисячі християн покидали суспільство і відходили в пустелю, протиставляючи секуляризації Церкви ідеал точного євангельського життя. Віддаючись аскетизму і постійній молитві, монахи подеколи вважали богослов'я непотрібною суетою⁵.

Живучи в пустелі, вони часто довго залишались без св. Таїнств і в своєму максималізмі прагнули до життя, повністю незалежного від Церкви⁶.

Заслугою каппадокійців було оцерковлення монашества. Василю Великому, шляхом встановлення правил і уставу життя, вдалось включити монаший ідеал в основне річище церковного життя, в той же час визнаючи і закріплюючи особливе аскетичне покликання багатьох членів Церкви. А його брат, св. Григорій Ніський, дав містичне пояснення монашества, в світлі якого монахи знайшли своє місце в лоні Церкви і визнали, що без Церкви і без Таїнств неможливий і сам містичний ідеал монашества⁷.

³ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 93- 94.

⁴ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 181-182.

⁵ Там само. С. 182.

⁶ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 7.

⁷ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 96- 98.

Таким чином, каппадокійські отці заклали основу нового періоду в історії Церкви. В союзі з Римською державою, але завжди в постаті монашества прагнучи до «горнього» Царства, Церква заради спасіння світу в Христі прийняла на себе завдання християнізації грецької культури і важливе значення у цих культурно-богословських процесах відіграв св. Василій Великий⁸.

Як зазначає Василь Кметь: «В історії Вселенського православ'я Василю Великому справді належить особлива роль – це видатний представник каппадокійської богословської школи, завдяки якому було усталене вчення Церкви про Святу Трійцю. Він же – видатний літургіст, чини якого до сьогодні оприсутнюють духовну опіку Святителя над Церквою земною («воюючою») у чинопослідуваннях та молитвослові. Василій Великий відомий також як християнський апологет, полеміка якого з язичниками та єретиками складає золотий фонд богословської думки, невичерпне джерело термінологічно-понятійних пошуків і для сучасної християнської філософії»⁹.

Святий Василій Великий був видатним оратором, великим християнським подвижником і глибоким богословом¹⁰. Народився він у Кесарії Каппадокійській – центрі колись досить відомої в історії християнської Церкви митрополії. Але після поразки греків у боротьбі з турками в 1922 р. Мала Азія була дехристиянізована. У найдавніших її митрополіях – Кесарійській, Мир Лікійській та інших – всі православні храми були закриті, а православне грецьке населення виселене за межі Туреччини¹¹.

Рік народження святого Василя коливається між 329 й 331, але більшість дослідників вважають 330. Походив святий Василій із відомого в Понті й Каппадокії роду, що славився як багатством, знатністю й даруваннями, так і ревністю до християнської віри. Святим життям прославилася його бабця

⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 291-292.

⁹ Кметь В. Св. Василій Великий – Учитель Церкви, видатний літургіст, засновник і реформатор чернечої традиції та християнський апологет. Духовна велич Львова. Релігійний інтернет-ресурс. URL: <https://velychlviv.com/sv-vasylj-velykyj-uchytel-tserkvy-vydatnyj-liturgist-zasnovnyk-i-reformator-chernechoyi-tradytsiyi-ta-hrystyyanskyj-apologet/> (дата звернення: 13.06.2023).

¹⁰ Див. Додаток.

¹¹ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 110.

Макрина, батько Василій і мати Емілія, старша сестра Макрина й двоє братів – Григорій, єпископ Ниський, і Петро, єпископ Севастійський¹².

Дитинство святий Василій провів у Понті в маєтку, що належав його батькові. Вихованням його займалася, головним чином, бабка Макрина, учениця святого Григорія Чудотворця Неокесарійського, що був великим шанувальником Орігена, а початковим навчанням керував батько, всіма шановний ритор у Понті¹³.

Як відзначає сам святий Василій, виховання і приклад життя бабусі Макрини поклали незгладимий відбиток на його юній душі й заклали в ній основи глибокого релігійного настрою. Подальшу освіту святий Василій здобував у Кесарії Каппадокійській, у Константинополі і, нарешті, в Афінах. Тут він зустрівся зі святим Григорієм Богословом, і між ними зав'язалася дружба, оновилася глибока духовна близькість. Про ці афінські роки багато розповідав згодом святий Григорій. У святого Василія весь час боролися два почуття: спрага знання і бажання піти від світу в тишу й безмовність споглядань. В Афінах Василій Великий здобув високі знання. Тут придбав він ту ерудицію, якою так виділявся згодом. Тут він виріс у блискучого оратора, досяг вершини в красномовства «дихаючи силою вогню». Тут навчився він філософії й діалектики¹⁴.

Повернувшись близько 359 р. у Кесарію, святий Василій зайнявся спочатку викладанням риторики, а потім, дотримуючись умовлянь своєї сестри Макрини, Зважився відректися від світу й віддатися аскетичним Подвигам. У цей час він одержав хрещення від Кесарійського архієпископа Дианія й був посвячений ним у читця. Потім, для ознайомлення із чернечим життям, святий Василій відправився в подорож по Сирії, Палестини і Єгипту, де близько познайомився з життям Подвижників, слава про яких в той час поширилася по всіх Церквах.

¹² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 292.

¹³ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 228.

¹⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 332.

Водночас ця подорож дала йому можливість одержати чітке уявлення про ті догматичні суперечки, які хвилювали християнську Церкву¹⁵.

Після повернення з подорожі святий Василій роздав своє майно бідним і пішов у Понт, де в пустелі біля Неокесарії віддався аскетичним подвигам. Із двох типів чернечих поселень – усамітненого й спільножитного – святий Василій віддавав перевагу останньому, з огляду на небезпеку усамітненого життя¹⁶. Тут часто відвідував його святий Григорій Назіанзин; подвижники разом проводили час у молитві, вивченні Священного Писання і творів святих отців Церкви й церковних письменників, з яких вони особливо високо шанували Орігена. Тут друзі спільно склали збірку із творів цього великого Олександрійського богослова за назвою «Орігенус філокалія» – «Добротолюбіє Орігена» (не можна змішувати з «Добротолюбієм», складеним наприкінці XVII ст. Макарієм Коринфським і святим Никодимом Святогорцем, що представляє собою зібрання аскетичних творів IV–XV ст.). Тут же також за допомогою друга святий Василій написав Правила чернечого життя¹⁷.

Життя, яке святий Василій проводив у Понті, було досить суворе. Зі всіх своїх земних речей він залишив собі тільки той одяг, який носив щоденно. Уночі ховаючись від погляду людей, він одягався в грубу волосяницю. Удень він носив тільки туніку й верхній плащ. Постіль його перебувала на голій землі. Напоєм його була проста вода, їжею – хліб із сіллю, і при цьому він постійно трудився, читав та писав, і виконував різну працю¹⁸.

Прикладом свого подвигу і проповіддю святий Василій залучив багатьох «аматорів» чернечого життя, які селилися на околицях, засновуючи чоловічі й жіночі монастирі. За свідченням Руфіна, незабаром змінилося в кращий бік життя всього населення Понту.

¹⁵ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 111- 112.

¹⁶ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 7-8.

¹⁷ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 229-230.

¹⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 334.

Близько 363 р. спадкоємець єпископа Діанія Євсевій Кесарійський викликав святого Василя в Кесарію та посвятив його в сан пресвітера і зробив своїм помічником у проповідництві й в адміністративних справах. У ці роки з воцарінням Валента посилювався рух аріанської єресі; небезпеку її поширення стала випробовувати й Кесарійська область. Святий Василій, ревний прихильник Нікейського сповідання, всіма способами проти був аріанській загрозі й, можна сказати, очолив у Кесарії захисників православ'я, тому що єпископ Євсевій богословськи був малоосвіченою людиною, ставлений з мирян Євсевій із труднощами розбирався у важкій церковній обстановці¹⁹.

До цього часу належить літературна полеміка святого Василя з Євномієм, а також написання ним інших Творів: чернечих правил, бесіди на шестиднев, на псалми та ін.

Живучи в Кесарії, святий Василій проводив той самий аскетичний спосіб життя, який він проводив у пустелі. Коли в 368 р. страшний голод охопив Каппадокію, Святий Василій продав успадковане батьківське майно й ужив його на підтримку голодуючих, спонукаючи в той же час й інших до щедрої добрودійності²⁰.

Після смерті єпископа Євсевія (+370) святий Василій був обраний його спадкоємцем. Сильну протидію його вибранню робили деякі аріанськи налаштовані єпископи Каппадокії, але велике сприяння в наданні Кесарійської кафедри святому Василю зробили Григорій Старший, Назіанзин, батько святого Григорія Богослова, і сам святий Григорій Богослов, а також Євсевій, єпископ Самосатський. Святий Афанасій Великий з радістю й подякою до Бога привітав дарування Каппадокії єпископа – щирого служителя Божого²¹.

У церковному покликанні архієпископа Кесарійського святий Василій був керівником близько 50-ох єпископів свого округу, і на цьому пості він виявив

¹⁹ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 112.

²⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 335.

²¹ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 112.

енергійну діяльність. Він піклувався про виправлення недоліків кліру, про ревне здійснення богослужіння, відкривав притулки для мандрівників, хворих і похилих. Доходи своєї Церкви він уживав на справи добродійності, особисто задовольняючись тільки найнеобхіднішим. Усякий нужденний мав до нього вільний доступ. Наполегливо стежив він за суворим дотриманням церковних канонів, усуваючи всякий прояв симонії й допускаючи в клір лише достойних людей. Примітно, що святий Василій Великий посвятив у сан диякона преподобного Єфрема Сиріна й хотів хіротонізувати його в сан єпископа, але преподобний ухилився від архієрейського служіння й провів останні роки свого життя в Едесі, трудячись над поясненням Священного Писання й складанням молитов (+373). Підвідомчі Церкви святий Василій відвідував сам, роблячи об'їзди свого округу, а новопоставлених єпископів настановлював посланнями, наприклад, святого Амфілохія Іконійського й святого Амвросія Медіоланського. Пам'ятником його турбот про благоустрій богослужіння є літургія, що носить його ім'я, складені ним молитви та правила для чернецтва²².

Але головне своє завдання святий Василій вбачав у захисті православної віри від єретичної смуги й відновлення церковного миру. Становище Православної Церкви на Сході було досить сумним. У царювання Валента (364 - 378) зовнішнє панування належало аріанам, які не визнавали Божество Сина Божого. Взагалі ж це питання одними вирішувалося у визнанні єдино-сутності Його з Отцем, іншими – у визнанні подібносущності, іншими – у розумінні досконалого творіння. Разом із цим стали вже виникати суперечки й про Святого Духа, причому не тільки аріани, але й деякі із православних вчили про Сина Божого, із крайнім побоюванням ставилися до рішучої постановки вчення про Божество й єдиносутність Святого Духа. Багато хто знаходились в повному здивуванні між аріанством і православ'ям, жахаючись думки, що Син не подібний до Отця і побоюючись монархіанського вчення про іносутність, а інший раз просто не вміючи розібрався в цілій низці термінів. Були, нарешті, і такі, які, керуючись більше особистими інтересами, підлещувалися перед

²² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 336.

аріанами й готові були у випадку рішу-)ї їхньої перемоги гнати православних, але до часу не хотіли порушувати миру із православними. При такій стійкості догматичних поглядів і партійних інтересів, при взаємних побоюваннях, підозрах усякого роду, Спількування між східними єпископами було занадто недостатнім²³.

Це сумне становище підсилювалося і загострювалося ще й антиохійським розколом. В Антиохії, крім аріанина Євзоія, виявилось два православних єпископи: Мелетій, поставлений аріанами в 360 році й ними ж заборонений, і Павлин, що ще в сані пресвітера увесь час після Євстафія був представником суворих захисників єдиносущності в Антиохії; в 362 р. він поставлений у єпископа Антиохії Люцифером Каларійським. Поспішні й необдумані дії Люцифера, який вважав необхідним позбавляти сану всякого єпископа, що вступив у спілкування з аріанами, привів до сумного поділу в Антиохії. Цей розкол мав важкі наслідки ще й тому, що він підтримував на Заході недовіру до Сходу: православні східні єпископи визнавали законним антиохійським єпископом Мелетія, будучи впевнені в його православ'ї й засуджуючи посвячення Павлина при його житті; західні ж, схильні вважати весь Схід аріанським, підтримували Павлина. Святий Афанасій Олександрійський вступив з ним у церковне спілкування як з постійним захисником Нікейського віровчення, хоча й не згодний був з думкою Люцифера, визнавав Мелетія православним і був у спілкуванні зі східними єпископами, що визнавали Мелетія²⁴.

При такій взаємній недовірі, коли, за словами святого Кирила Єрусалимського, єпископи повставали проти єпископів, духовенство проти духовенства й миряни проти мирян, навіть доходило до кровопролиття. Святий Василій об'єднує біля себе православних захисників Нікейського Символу й, терпляче проявляючи допустиму поблажливість, залучає до Церкви тих, що

²³ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 229-230.

²⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 337.

коливалися. На Сході він являв собою головну опору православного сповідання²⁵.

Твердість святого Василя в боротьбі з аріанством, виявлена ним ще в сані пресвітера, не могла не привернути до себе уваги Валента, що був нещадний у прагненні привести до торжества аріанство. Багато єпископів уже поступилися наполяганням імператора або були вигнані зі своїх кафедр. Валент спробував змусити підпорядкувати й святого Василя, але він мужньо протистояв спробі Валента схилити його до аріанства²⁶.

В 372 р. імператор Валент, який затвердив аріанство в інших малоазійських провінціях, послав до святого Василя відомого своєю жорстокістю префекта Преторії Модеста з надією зламати опір святого отця. Модест зажадав від святого Василя визнання правоти аріанства, загрожуючи в протилежному випадку усунути його з кафедри й відправити в заслання. Святий Василій залишився непохитний. Не допомогло Модесту і його рішення розділити Каппадокію на дві частини, в одній з яких він посадив аріанського єпископа Анфима Тианського, – святий Василій продовжував ставити православних єпископів для всієї Каппадокії. Так був поставлений у Нису єпископом брат святого Василя, святий Григорій. Намагаючись міцніше згуртувати православні сили, святий Василій вступав у переписку зі святим Афанасієм Великим і намагався знайти підтримку в особі папи Римського Дамаса. Але на Заході не зрозуміли великої справи святителя²⁷.

Помер великий служитель Церкви 14 січня 379 р., але плоди його діяльності виявилися повністю тільки після його кончини. Йому не було ще п'ятдесяти років²⁸.

Святий Василій мав великий організаторський талант. Він був першим організатором чернецтва в Каппадокії й написав правила чернечого життя. Він

²⁵ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 231.

²⁶ Там само. С. 231.

²⁷ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 337-338.

²⁸ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 112.

заклав основу церковної добродійності. Подвиг і труди святого Василя були достойно оцінені Христовою Церквою, яка іменує його Великим. Однак вершиною його інтелектуальної і душпастирської праці була украдена Божественна Літургія. Василій великий, як людина духовної аскетичної та літургійної естетики вдало дбав за красу дому Божого. Пам'ять Великого святителя Східна Церква вшановує 14 січня та 12 лютого новим стилем²⁹.

1.2. Вчення Василя Великого та його вплив на проголошення тріадологічної догми

Василій Великий активно досліджував богословські питання, зокрема питання про Трійцю, і вклав вагомий внесок у їх розуміння. У своїх працях, зокрема у творі «О Непорочної Трійці» (*De Spiritu Sancto*), Василій Великий розглядав природу і взаємовідносини Отця, Сина та Святого Духа³⁰.

Одним з важливих аспектів вчення Василя Великого було його розуміння Святого Духа. Він розглядав Святого Духа як третю особу Святої Трійці, рівностінну з Отцем та Сином, і підкреслював Його божественну природу. Василій Великий розвинув цю концепцію, зокрема ввівши поняття «процесії» Святого Духа, що відображало Його відношення до Отця та Сина³¹.

Вчення Василя Великого про Святого Духа мало значний вплив на подальший розвиток тріадологічної догми. Його роздуми і розробки були використані на Халедонському соборі 451 року, де була сформульована остаточна тріадологічна формула, що визначала, що Отець, Син і Святий Дух є рівностінні і віддільні особи в єдиному Богові³².

²⁹ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 232.

³⁰ Там само. С. 233.

³¹ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 9.

³² Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 113-114.

Таким чином, вчення Василія Великого про Святого Духа сприяло розвитку тріадологічної догми та було важливим етапом у формуванні правильного розуміння Святої Трійці в християнській традиції. Його вплив простягається на богословські роздуми й до сьогодні, а його твори є важливими джерелами для вивчення тріадології і православного богослов'я³³.

Вчення про богопізнання. Основними джерелами, в яких брати знання про Бога, святий Василій визнавав Священне Писання і Священне Передання; до їх він приєднував діяльність природного людського розуму, що може пізнавати Бога через розгляд властивостей створеного Ним світу й внутрішнього життя Людської душі³⁴.

Священні книги написані богонатхненними мужами, після осінення їх Духом Святим, який просвітлював їхні розумові властивості. Цей вплив Святого Духа не варто уявляти зовнішнім чином, почуттєво у вигляді голосу Й трясіння повітря; воно повинне мислитися як безпосередній вплив на розум пророка, збуджуючи в ньому Думки, які повинні бути сповіщені людям³⁵.

Іншим джерелом Божественного Одкровення є Священне Передання. Святий Василій детально зображує того значення для Церкви. При цьому він визнає існування таємного Передання. «З догматів і правил, збережених у Церкві, – говорить він, – інші маємо у вченні, викладеному в Писанні, а інші, що дійшли до нас із Апостольського Передання, прийняли ми таємно. Але ті й інші мають однакову силу для благочестя. Тому що, якби ми задумали відкинути невикладені в Писанні звичаї як ті, що не мають великої сили, то непомітним для себе чином спотворили б саме головне в Євангелії, краще ж сказати, перетворили б проповідь у порожнє ім'я. Наприклад, хто з тих, що поклали сподівання на ім'я Господа нашого Ісуса Христа, письмово навчив знаменувати себе хрестом? Яке Писання навчило нас у молитві повертатися на схід? Хто зі святих залишив нам на письмі слова призивання при благословенні Хліба й Чаші? Тому що ми не

³³ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 234.

³⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 351.

³⁵ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 234.

задовольняємося тими словами, про які згадав Апостол або Євангеліє, але й колись, і після них вимовляємо інші як ті, що мають велику силу при звершенні таїнства, прийнявши їх з невикладеного в Писанні вчення. Благословляємо ж і воду хрещення, і єлей помазання, і навіть самого охрещуваного за якими викладеними у Писанні правилами? Не в дотримуваному в мовчанні й таємничому Переданні? Що ще? Самому помазанню єлеєм чи навчило яке написане слово? Звідки й триразове занурення охрещуваної людини? З якого Писання взяте те й інше, що стосується хрещення – зречення сатани й ангелів його? Чи не з цього неоприлюдненого таємного вчення, яке отці наші зберігали в недопитливому й скромному мовчанні, дуже добре розуміючи, що достоважність таїнств охороняється мовчанням?»³⁶.

Нарешті, третє джерело богопізнання – пізнання природне – має два шляхи. Один з них є шляхом розумного пізнання властивостей світу, доцільності його влаштування й розлитої в ньому краси, премудрості й благості Творця, і другий шлях – пізнання мікрокосмосу – душі людської, її безтілесності, не просторовості, глибини і розмаїтості хвилюючих її переживань³⁷.

Якщо перший хід думок від дій до причини, що приводить до визнання Першопричини світу, розкритий найбільш докладно Арістотелем, то другий – пізнання Бога на підставі самопізнання – досліджений Платоном. Святий Василій віддає перевагу другому. Цей спосіб богопізнання святий Василій розкриває з особливою ясністю у своїй гомілії на слова: «Пізнавай себе»³⁸.

Людина – це малий світ. Безтілесність душі вказує на безтілесність Бога. Не просторовість розуму вказує на поза просторовість Бога, а невидимість душі – а Його безтілесність. Але для досягнення істинного богопізнання необхідно мати душу, очищену від пристрастей і плотських схильностей. Пристрасті, життєві турботи й тривоги затемнюють око душі й перешкоджають їй пізнавати істину. Як предмети відображаються правильно тільки на гладкій поверхні води, так

³⁶ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 114-115.

³⁷ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 352.

³⁸ Там само. С. 352-353.

пізнання вищих істин доступне тільки душі, не схвилюваній тривогами пристрастей і життєвих турбот. Святий Василій відношення духу й тіла порівнює із двома шальками ваги: якщо одна піднімається, то інша опускається, або, навпаки, якщо повнішає тіло – слабшає розум. Тому й Мойсей, приймаючи на Синаї заповіді Божі, провів 40 днів без вживання їжі³⁹.

Вчення про Святу Трійцю. Після Першого Вселенського Собору, що затвердив істинне вчення про Сина Божого, аріанські смути не закінчилися у зв'язку із втручанням у церковні справи аріанствуючих імператорів Констанція й Валента, тому ще довго хвилювали Церкву⁴⁰.

Богословський подвиг святого Василя полягав, насамперед, у точному й строгому визначенні тринітарних понять. У Нікейському богослів'ї залишалася відома недовершеність: вчення про єдність Божу було виражене з більшою силою й закріплене догматичним терміном «омоусіос», «єдиносущний», – і це давало привід для несправедливих, але психологічно зрозумілих підозрах в «савеліанстві». При ототожненні понять «сутності» й «іпостасі» не вистачало слів, щоб закріпити невизначені «три» якимось досить твердим і виразним іменником, – поняття «особи» у цей час не досягло ще такої твердості (було спотворене савеліанським слововживанням). Вийти зі словесної невизначеності можна було через розрізнення і протиставлення понять «сутності» й «іпостасі», – але це розрізнення було потрібно добре обґрунтувати, щоб воно стало розрізненням саме понять, а не тільки умовних слів⁴¹.

Щоб визначити місце, займане святим Василієм в історії суперечок про триєдність, потрібно з'ясувати його ставлення, з одного боку, до старонікейського напрямку, а з іншого – до різноманітних богословських напрямків Сходу⁴².

Святий Василій Великий з найбільшою повагою ставився до святого Афанасія Великого, але не цілком розділяв його думки. Ставлення святого

³⁹ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 9-10.

⁴⁰ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 233-234.

⁴¹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 354.

⁴² Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 12-13.

Василія до старонікейського вчення визначається тим становищем, яке він зайняв у питанні щодо мелетіанського розколу в Антіохії. У числі захисників Православ'я на I Вселенському Соборі перебував й Євстафій Антіохійський. Близько 330 р. він був вигнаний, а кафедра його перейшла до євсевіан. Тоді частина пастви, яка залишилася вірною вигнаному єпископові, під провідництвом пресвітера Павлина відокремила від пануючої більшості, зберігаючи в чистому вигляді Нікейську віру. Вона зберегла всю нікейську термінологію: одна сутність, одна іпостась і три особи. Святий Афанасій і західні отці бачили в послідовниках Павлина щирих захисників Нікейської віри, і якщо мова заходила про їхнє об'єднання з мелетіанами, то старонікейці розуміли під цим приєднання мелетіан до павлиніан, як до істинної Церкви. Святий Василій Великий, навпаки, був рішучим захисником Мелетія, а у віровченні євстафіан бачив схильність до савеліанства. Він висловлюється, по-перше, проти визнання в Бозі однієї тільки іпостасі, тому що це дає привід для звинувачення в савеліанстві. По-друге, вчення про три особи він визнає недостатнім. Слово «просопон» означає особу, особистість, маску й роль. Внаслідок цього савеліани охоче підписалися б під формулою: єдиний по іпостасі й триєдиний в Особах. Вони змогли витлумачити її в тому розумінні, що та ж сама іпостась поперемінно діє то в Особі Отця, то в Особі Сина, то в Особі Духа Святого, як та сама людина на сцені поперемінно може зображати різних осіб⁴³.

Святий Василій Великий знаходив в цьому, що старонікейська формула, у якій фігурували терміни «омоусіос» й «просопон» недостатня, тому що вона різко підкреслює єдність Осіб Святої Трійці й неясно виражає їхню роздільність.

Те нове, що вніс святий Василій у вирішені тринітарної проблеми, найясніше розкривається в його критичному розборі аріанського й напіваріанського вчення. Цей розбір викладається в трактаті «Проти Євномія».

Євномій свої висновки будує на тому понятті, що сутність предмета виражається його ім'ям. Ім'я Бога Отця - Ненароджений, тоді як Син іменується

⁴³ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 116-117.

Народженим. Звідси – ненародженність становить сутність Бога Отця, народженність – сутність Сина. Із цього Євномій робив висновки:

а) Якщо ненародженність становить сутність Отця, то цю властивість не може бути передано Синові, тому що в такому випадку й Сина ми повинні б іменувати ненародженим, але якщо ненародженність не може бути приписана Синові, то тоді Він по Своїй сутності повинен бути протилежний Отцеві.

б) Ненародженність може належати тільки незмінному і безстрастному, народження ж припускає відділення й, отже, зміну сутності, що народжує, тому Син не може бути народжений Отцем, Він створений Ним⁴⁴.

в) Якщо Бог народив Сина, то можна порушити питання – якого Сина: існуючого до народження або неіснуючого, Народження існуючого Сина представляється безглуздом; якщо прийняти друге, то необхідно зробити висновок про те, що Син не вічний⁴⁵.

Але, визнаючи Сина творінням, Євномій, однак, ставить Його вище від усього творіння, вважає Його першим створінням Божим, що одержало Божественну владу й достоїнство⁴⁶.

Розбираючи ці положення Євномія, святий Василій висловлює наступні думки. Пізнання сутностей недоступне людському розуму навіть у видимій природі, що доступна нам тільки в явленнях, тим більше незбагненна для нас сутність Божественного буття. Ми досягаємо прояви всемогутності Божої, але не сутність Його буття. Неправильним є й те твердження Євномія, що ім'я предмета виражає його сутність: іменами виражаються не сутності, а властивості предметів або їхні відношення до інших предметів. Тому при єдиній сутності може мати місце розмаїття імен. Так, люди мають одну сутність, але кожна людина носить окреме ім'я⁴⁷.

Тому ненародженність не може виражати сутності Бога Отця. Поняття ненародженності негативне, воно вказує тільки на те, чого немає в Бозі, але не

⁴⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 355-356.

⁴⁵ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 14-16.

⁴⁶ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 234-235.

⁴⁷ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 354.

містить вказівки на те, чим Він володіє. Тому треба сказати, що ненародженність не є сутність Бога, але «сутність Бога є ненароджена».

Зі сказаного святий Василій робить такі висновки:

а) Народженність Сина Божого не визначає Його сутності, а говорить тільки про Його особисту властивість. Отже, вживаючи стосовно Нього цей термін, ми не маємо ніяких підстав робити висновок про розходження Отця й Сина по сутності.

б) Народження пов'язане з ознакою відділення тільки у створених істот, але в Божестві цей акт не може уявлятися у формах почуттєвих явищ. Народження Сина незмінним Отцем не супроводжується відділенням частини Його сутності.

в) Необхідно розрізняти поняття вічності й безначальності. Вічність означає існування насамперед поза часом, безначальність – володіння причиною буття в і самому. Вічна сутність може й не бути безначальні, якщо причину свого буття має в іншому. Отець безначальний, – Син, будучи вічний, має вічний початок у Отці⁴⁸.

Святий Василій поставив своїм завданням усунути крайності савеліанського злиття й аріанського поділу Осіб Божества⁴⁹. У савеліанстві святий Василій вбачав вплив юдейського монотеїзму, а в аріанстві – язичницького політеїзму. Усунення цих крайнощів він знаходив у вченні про Бога, Єдиного за сутністю й Троїчного в Іпостасях. Під сутністю він розумів те, що є загальним, а під іпостассю те, що представляв індивідуальні особливості трьох Осіб Божества. У людській мові одні слова мають загальне значення, інші вказують на індивідуальні особливості. Так, словом людина називають всякого представника людського роду, але імена Павло, Тимофій, Силуан стосується тільки окремих людей. Всі індивідууми, що становлять людство, й окремі імена, що носять люди, мають загальні риси, які позначаються словом «людина». Іпостасями в цих індивідуумах буде те, що представлене в кожному з них окремими й особливими властивостями⁵⁰.

⁴⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 356.

⁴⁹ Святі отці про молитву і духовну тверезість / пер. З рос. М. Лемик. Львів : Свічадо, 2007. С. 37-38.

⁵⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 356.

Також і в Особах Святої Трійці є й щось загальне, і щось особисте. Загальним у Них є те, що Вони не створені, незбагненні, всемогутні, благі. Але, крім того, кожна Особа має Свої індивідуальні особливості. Отець безначальний, не має в кому-небудь причини Свого буття, Син народжується від Отця, Дух Святий сходить від Отця й освячує вірних. Єдиносутність Сина з Отцем означає, що Йому належать ті властивості, які мисляться в понятті Бог й якими володіють Отець і Дух Святий. Єдиносутність, за вченням святого Василя Великого, означає рівність окремих індивідуумів за своїми природними ознаками⁵¹.

Святого Василя Великого при такому розумінні Троїчності звинувачували в трибожжі, з якого виходило, що приналежність до єдиного родового поняття не виключало втрачання у його складі індивідуумів. Павло, Силуан і Тимофій – єдиносущні, але вони є трьома зовсім окремими істотами. Необхідно було довести, що три Божественні Іпостасі єдині за природою⁵².

Визначаючи особисті властивості Іпостасей Святої Трійці, святий Василій говорить про Отця як винуватця буття інших Іпостасей; для Сина визначальною властивістю є народження, для Духа Святого – сходження. Але стосовно Третьої Іпостасі святий Василій вказує й іншу властивість – святиню. Під святинею він мислить реальну ознаку, що означає освячуючу природу Духа Святого. Ангелам він також приписує святиню, але ця святиня належить їм не за природою, а по благодаті Святого Духа, тому для ангелів можливе падіння, що не може мати місця в Божественній Іпостасі.

Таким чином, сутність Божа належить однаково всім трьом Іпостасям: Отець, Син і Дух – прояв її в Особах, з Яких кожна має всю повноту абсолютної сутності й перебуває в нероздільній єдності з нею. Розрізнення Іпостасей існує в їхньому внутрішньому співвідношенні, оскільки Отець ні від Кого не народжується й ні від Кого не походить, Син народжується від Отця, й Дух сходить від Нього. Кожен володіє всією повнотою божественної сутності й всіма властивими їй властивостями, кожна Іпостась є Бог, тому що Вона володіє цією

⁵¹ Святі отці про молитву і духовну тверезість / пер. з рос. М. Лемик. Львів : Свічадо, 2007. С. 34-35.

⁵² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 358.

сутністю не Сама по Собі окремо взята, але в безперервному зв'язку й у незмінному співвідношенні з іншими двома Іпостасями, всі три Іпостасі є єдиний Бог. У цьому точному визначенні взаємовідношення сутності й Іпостасей у Бозі важлива заслуга святого Василя разом з іншими каппадокійськими отцями.

Христологія святого Василя. Христологічна проблема в епоху святого Василя Великого не була ще поставлена з усією гостротою, тому в його працях немає обговорення питання про з'єднання двох природ у Христі. Спростовуючи Аполлінарія, святий Василій торкається тільки його хиліазму, але центральна думка його про те, що в Христі місце розумної душі зайняв Логос, залишена ним без розгляду. Також він не торкнувся й оман Діодора Тарсійського⁵³.

Вчення святого Василя Великого про творіння, ангелів і людину. Святий Василій Великий починає своє пояснення Мойсеєвого шестиднева із твердження істини про створення світу. «Створення неба й землі не саме собою відбулося, як уявляли собі деякі, – говорить він, – але мало причину в Бозі». Світ має початок. І хоча тіла, що рухаються на небі, описують кола, – а «у колі відчуття наше не може помітити початку», – даремно було б стверджувати, що природа обертаючих тіл безпочаткова. І рух по колу починається з якоїсь нам тільки невідомої крапки Що почалося, те закінчилося, і що закінчилося, почалося. Світ існує в часі й складається з істот, що лягають народженню й руйнуванню. Особливістю вчення святого Василя про створення іту є те, що він говорить про створення часу раніше творення почуттєвого буття. Раніше, до видимого і матеріального світу, на думку святого Василя, Бог створив ангелів, – отже, не тільки поза часом, але й без часу, так що ангельське буття, на його думку, не припускає і Не вимагає часу. Це пов'язане з його твердженням про Незмінність ангелів. «Ще раніше буття світу, – говорить він, – був деякий стан, вищий від часу, вічний, постійно триваючий. І в той час Творець всього звершив творіння – достойне Господа, розумні й невидимі єства й всю красу споглядаючого творіння, що перевершують наше розуміння, так що не можна винайти для них і найменувань». Ангели були покликані до буття словом Божим і створені не

⁵³ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

дітьми, яким тільки згодом належить вдосконалитися через поступове зростання й удостоїтися прийняти Духа. «Тому що ангели не Терплять зміни. Немає між ними ні отрока, ні юнака, ні старця, але в якому стані створені спочатку, у тому вони залишаються, і склад їх зберігається чистим та незмінним». І «у первісний склад їхньої сутності була вкладена святість. Тому святий Василій зауважує, що вони були несхильні до гріха, будучи покриті освяченням і по благодаті Святого Духа маючи постійність у чесноті». Уже до початку світу жили вони у святості та в радості духовній⁵⁴.

Бог творить світ Своїм словом, і це творче слово стає законом природи, що діє потім сам собою. Цей закон проявляється у виростанні рослин, у самозародженні нижчих тварин, у послідовній зміні поколінь живих істот, в інстинктах тварин й у людині як моральний закон. У цьому вченні святий Василій близько підходить до концепції стоїків і неоплатоників про світову душу⁵⁵.

Природа являє собою сходи, що послідовно ведуть до досконалості. Від риб через теплокровних тваринні форми життя досягають людини, яка єдина створена для духовного життя й має безсмертя. Людина складається з тіла й душі, але вище значення належить тільки душі. У людській душі святий Василій, подібно до Платона, розрізняє три частини: розум, дратівливу здатність і чуттєві побажання. Остання частина – породжує пристрасті; але розум може й цю частину душі направити на любов до Бога і прагнення до вічності. Також і дратівлива здатність під керівництвом розуму може послужити чесноті; душу, розслаблену насолодами, вона може загартувати й зробити мужньою, ютовою до здійснення подвигів. Розуму належить верховенство над всіма прагненнями душі; підкоряючи їх своєму керівництву, він забезпечує їхню гармонійну діяльність, спрямовану до досягнення вишнього світу⁵⁶.

Неважко вгадати, у якому значенні розумів святий Василій Великий первісний стан прабатьків та їхнє гріхопадіння. «Адам всіма силами душі був

⁵⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 361.

⁵⁵ Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів : Свічадо, 2012. С. 21.

⁵⁶ Василій Великий. Морально-аскетичні твори / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 5-6.

занурений у споглядання Бога. Людина була створена нагою, щоб розум її, придумуючи собі одяг й захист від наготи, не розважався турботою про придбання відсутнього, і щоб взагалі піклуванням про плоть не був він відвернутий від уважного устремління до Бога». Гріхопадіння перших людей полягало в перевазі чуттєвого над духовним⁵⁷.

Про чернецтво. Святий Василій Великий був великим організатором чернечого життя, родоначальником малоазійського чернецтва. І, насамперед, наполегливим проповідником кінovitського – спільножитного ідеалу, хоча практично він не заперечував і скитського чернецтва, і сам організовував скити⁵⁸.

Дуже високо ставив святий Василій заповідь дівства як шлях до «єдиного Нареченого чистих душ». Ручну працю він вважає обов'язковою, але вона повинна перериватися для спільної молитви в певні години. Хоча він не покладав на ченців обов'язків добродійності в миру, але сам побудував біля Кесарії будинок для подорожніх. Основна заповідь для аскетів – любов.

І від напруженої, загартованої в подвигу любові очікував святий Василій Великий миру для світу. Можливо, з особливою силою він наполягав на виконанні цієї заповіді саме на противагу тому розбрату і розпаду, що бачив навкруги й у середовищі християнському, і про які не раз говорив з болем та гіркотою: «В усіх охолонула любов, зникла єдність братій, і невідоме стало ім'я єдності». Відновити єдність, знову зав'язати «узи миру» прагнув і сподівався святий Василій через аскетичний подвиг, через «загальне життя» хоча б обраних. Він не прагнув відтворити тих величезних чернечих утворень, які він спостерігав у Єгипті, – він віддає перевагу монастирям з невеликим кількістю насельників, щоб кожний міг знати свого начальника й бути відомим йому⁵⁹.

Досить відомо, який винятковий вплив зробив святий Василій Великий на наступні долі чернецтва й на Сході, і на Заході. Потрібно згадати імена преподобного Феодора Студита й святого Бенедикта. Це було пов'язане й з

⁵⁷ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 116-117.

⁵⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 362-363.

⁵⁹ Василій Великий. Морально-аскетичні твори / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 5-6.

особистим подвижницьким прикладом святого Василя і ще більше з поширенням його аскетичних творів. Аскетичні твори святого Василя давно вже злилися ніби в єдину «подвижницьку книгу»⁶⁰.

Літургічні праці. Особливо потрібно сказати про літургічну діяльність святого Василя. Ще святий Григорій Богослов засвоював йому «чиноположення молитов» (слово 43). У своїй книзі про Духа Святого святий Василій Великий багато говорить про богослужбові Передання й порядки, – вся книга є, по суті, єдиний богословський досвід від літургічного Передання. Варто зазначити тут і окремі вказівки святого Василя, між іншим, про звершення молитов (тобто без поклонів і колінопреклоніння), в усі неділі й у всю П'ятидесятницю знак воскресної радості. Дуже важливе таке зауваження святого Василя Великого: «Отцям нашим заманулося не в мовчанні приймати благодать вечірнього І світла, але при явленні його відразу дякувати. І не можемо сказати, хто винуватець цих висловів світильничної подяки, принаймні, народ виголошує давню пісню, І ніхто не визнавав нечестивими тих, які вимовляють: Хвалимо Отця і Сина, і Святого Духа Божого». Мова йде, звичайно, про гімн «Світло тихе». Цим підтверджується древність цього гімну, що за його богословською термінологією потрібно зараховувати до донікейської епохи. У всякому разі, святий Василій, безсумнівно, з більшою увагою ставився до богослужбових порядків. Важко сказати, наскільки можна присвоювати йому чин літургії, відомий під його ім'ям, особливо в збереженому до нас вигляді. Але навряд чи можна сумніватися, що в основі цього чину лежить «чиноположення» святого Василя. Трульський Собор, у всякому разі, прямо покликається на святого Василя, що «письмово сповістив нам таємниче священнодійство». Крім того, святий Василій увів у своєму окрузі звичай, очевидно, запозичений з Антиохії, спів псалмів на два хори, із чим, однак, не погодилися, наприклад, у Неокесарії, покликаючись на те, що такого порядку не було при святому Григорії Чудотворці⁶¹.

⁶⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 364.

⁶¹ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 118-119.

Чимало відомостей літургичного характеру читаємо в різних листах святителя. Так, у листі 89 (93) говориться про звичаї, пов'язані із прийняттям Святих Таїнств Тіла й Крові Христа Спасителя. Святий Василій насамперед рекомендує якомога частіше причащатися. «Добре й прекорисно щодня причащатися й приймати Святе Тіло і Кров Христову... Втім, ми причащаємося чотири рази кожную седмицю: у день Господній (неділя), у середу, п'ятницю й у суботу, також і в інші дні, якщо буває пам'ять якогось святого». Далі святий Василій свідчить, що християнам дозволялося зберігати Святі Дари в домі й причащатися власноручно, якщо обставини – гоніння, відсутність священика – перешкоджали брати участь в Євхаристії. Цей «довготривалий звичай» мав важливе обґрунтування: «Тому що всі ченці, що живуть у пустелях, де немає ієрея, зберігаючи Святе Причастя в домі, самі себе причащають. А в Олександрії й Єгипті кожному хрещеному мирянину дозволено мати Святе Причастя в себе в будинку і самому причащатися, коли хоче». Варто тут також зазначити, що у V–VI ст. Церква перестала довіряти мирянам самотійно розпоряджатися зі Святими Дарами. Право одержати Святе Причастя у руки зберіглося за священнослужителями й за візантійським імператором, а пізніше й за російським царем у день його коронації (і тільки)⁶².

Отже, богословське вчення Василя Великого має надзвичайно важливе значення в історії церковного богослов'я. У його богословських працях тринітарна проблема одержала остаточний дозвіл, і встановлене ним розуміння церковного вчення про Святу Трійцю й створені ним формули стали дорогоцінним надбанням католицько-богословської догматики. Василій Великий не тільки витлумачив, а й розкрив церковне віровчення, як воно виражене в Нікейському сповіданні, не змінюючи його сутності. Місія святого Василя Великого була значно ширшою якщо порівнювати з Афанасієм Великим, Євсевієм Кесарійським чи іншими мислителями і богословами після нісейської доби означеного часу.

⁶² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 366.

1.3. Значення богословської спадщини для східної традиції

Богословська спадщина має велике значення для східної християнської традиції. Східна богослов'я розвивалася протягом століть і формувала основи вірувань, релігійної практики та духовного життя для православних, католиків у східних обрядах та інших східних християнських груп⁶³.

Одним із найважливіших аспектів східної богословської спадщини є розуміння Бога. Східні християни вірять у Святу Трійцю, тобто в одного Бога, який існує у трьох особах: Бога Отця, Бога Сина (Ісуса Христа) і Бога Святого Духа. Це розуміння Трійці має глибокі богословські коріння, що його розвивали багато визначних богословів, таких як Святий Василій Великий, Святий Григорій Назіанзен, Святий Григорій Палама та інші⁶⁴.

Також, східна богословська спадщина визначає основні риси духовності і духовного життя східних християн. Вона відображається у практиках молитви, медитації, посту та інших духовних вправ. Східні богослови розвивали ідеї про внутрішнє об'єднання з Богом, духовне розуміння Святого Письма, значення молитви і розуміння богословських та аскетичних практик⁶⁵.

Також варто зазначити, що східна богословська спадщина знаходить своє вираження у багатому обрядовому житті східних церков. Східне християнство, включаючи православ'я і східні католицькі церкви, має багатий богословський спадок, який формувався протягом століть⁶⁶.

Значення богословської спадщини для східної традиції включає:

Визначення доктрин: Богословські праці визначають основні доктринальні принципи і вчення східної християнської традиції. Ці праці надають інтелектуальну основу для розуміння Божества, Христа, Святого Духа, спасіння, церковного устрою і інших ключових аспектів віри.

⁶³ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 81.

⁶⁴ Там само. С. 81-82.

⁶⁵ Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 120-121.

⁶⁶ Василій Великий. Морально-аскетичні твори / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 5-6.

Постановка канонів: Богословські тексти є джерелом для формулювання канонів і правил, що регулюють богослужіння, духовну практику та життя вірних. Вони сприяють збереженню традиційних ритуалів і обрядів східних церков⁶⁷.

Духовне пізнання: Богословська спадщина допомагає вірним у глибшому розумінні своєї віри і розвитку духовного життя. Вона пропонує роздуми, молитви, медитації і роздуми про таємниці віри, сприяючи духовному росту.

Єдинство віри: Богословські праці є спільними джерелами для східних християнських церков і сприяють збереженню єдності віри серед різних церковних спільнот. Вони надають основу для діалогу і співпраці між різними східними традиціями⁶⁸.

Спадковість: Богословська спадщина передається з покоління в покоління і забезпечує спадковість традицій, вчень і практик віри. Вона слугує як посилення на минуле і визначає основу для подальшого розвитку східної християнської традиції⁶⁹.

Усе це підкреслює важливість богословської спадщини для східної християнської традиції, яка глибоко пронизана богословськими учнями, традиціями і практиками, що розкривають таємниці віри і направляють духовний розвиток вірних.

Богослов'я Василя Великого вважається важливим компонентом східної християнської традиції. Він був впливовим богословом, єпископом і отцем Церкви в IV столітті.

Основні аспекти богослов'я Василя Великого включають:

Тріадологія: Василь Великий вклав значний внесок у розуміння Тріади (Бога Отця, Сина і Святого Духа) і формулювання тріадологічної догми. Він підкреслював співробітництво і рівноправність трьох осіб Божества⁷⁰.

⁶⁷ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 82.

⁶⁸ Там само. С. 83.

⁶⁹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 364-366.

⁷⁰ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 83-84.

Антропологія: Василій розглядав людину як створіння, призначене до спілкування з Богом і піднесення до духовного життя. Він підкреслював значення духовної трансформації і розвитку моральності.

Еклезіологія: Василій розвинув поняття Церкви як спільноти вірних, зосередженої на поклонінні Богу та служінні один одному. Він підкреслював значення єдинства і спільної відповідальності християн у Церкві⁷¹.

Аскетизм: Василій Великий був великим пропагандистом аскетичного життя і викладав важливість віддалення від світських спокус і зосередження на духовному розвитку.

Соціальна справедливість: Василій активно пропагував боротьбу з бідністю і нерівністю. Він закликав багатих християн ділитися своїм багатством зі знедоленими і ставив питання соціальної справедливості у центр свого богослов'я⁷².

Ці аспекти богослов'я Василія Великого мали глибокий вплив на подальший розвиток східної християнської традиції і впливали на формування доктрин і практик Церкви. Його твори, такі як «Про дівицтво» і «Про Святого Духа», є важливими джерелами для вивчення його богословських учень.

Отже, Богословська спадщина святого Василія Великого має велике значення для східної християнської традиції, зокрема для православ'я. Основні аспекти його вчення і впливу включають наступне:

Тріадологія: Василій Великий вніс значний внесок у розуміння Трієдиці, тобто вчення про Святу Трійцю. Він розвивав і розширював розуміння Божественного втілення і відносин між Отцем, Сином і Святим Духом. Його праці з тріадології, зокрема «Про Святого Духа» (*De Spiritu Sancto*), стали важливими джерелами для подальшого розвитку і формулювання тріадологічної догми⁷³.

⁷¹ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 84.

⁷² Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 236-238.

⁷³ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 85-86.

Духовне вчення: Василій Великий був одним з найвидатніших аскетичних вчителів своєї епохи. Він акцентував значення духовної практики, молитви, покаяння та внутрішнього очищення для досягнення об'єднання з Богом⁷⁴. Його твори про духовне життя, зокрема «Учинок доброї волі» (Moralia), стали вагомим внеском у православну духовність та аскетику⁷⁵.

Церковна літургія: Василій Великий вклав значний внесок у розвиток церковної літургії. Він розробив «Божественну літургію святого Василя Великого», яка є одним з двох головних варіантів літургії, що використовуються в православній традиції. Його літургійні тексти і правила ритуалу вплинули на формування православної богослужби⁷⁶.

Соціальна справедливість: Василій Великий був великим захисником бідних і заступником за справедливість. Він активно боровся проти нерівності, поневолення і соціального зловживання. Його соціальна етика та вчення про богобоязливий справедливий життя вплинули на розвиток церковного соціального вчення⁷⁷.

Усі ці аспекти богословської спадщини Василя Великого пронизують східну християнську традицію і є основою для розуміння віри, духовності та літургії. Він вважається одним з найвпливовіших богословів і пасторів в історії православного християнства.

Висновок розділу, присвяченого життю і вченню Святого Василя Великого в контексті східного богослов'я, свідчить про визначальний внесок цього видатного святого в розвиток християнської традиції на Сході. Його життя і богословські праці стали не лише невід'ємною частиною східної богословської спадщини, але й вплинули на формування фундаментальних теологічних концепцій, які мають значення і в наші дні.

⁷⁴ Святі отці про молитву і духовну тверезість / пер. з рос. М. Лемик. Львів : Свічадо, 2007. С. 31-33.

⁷⁵ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 236.

⁷⁶ Там само. С. 237.

⁷⁷ Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. С. 89.

Святий Василій Великий відзначався глибокою духовністю, високим інтелектом та багатогранністю обізнаності. Його богословська прозорість та вміння висловлювати складні концепції зрозуміло та доступно зробили його твори цінним джерелом для дослідження та розуміння віри.

У розділі ми дослідили життєвий контекст, у якому діяв Святий Василій, відзначивши його роль у захисті правовір'я та розвитку християнської громади. Його богословські трактати, серед яких особливо виділяються твори про Трійцю та природу Христа, сприяли закладенню теологічної основи для подальших дискусій і розвитку східного богослов'я.

Завдяки цьому дослідженню ми краще розуміємо, як Святий Василій Великий допоміг сформувати східну богословську традицію та як його вчення вплинуло на розуміння ключових доктрин християнської віри. Його спадок надалі надихає богословів, вчених та віруючих усього світу до подальшого вивчення, розкриття та адаптації цих цінних теологічних істин.

РОЗДІЛ 2

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО ЯК
ОСНОВА І ВЕРШИНА ХРИСТІЯНСЬКОГО ЖИТТЯ

Літургія святого Василя Великого, одна з ключових богослужінь Східного християнства, представляє собою складний та глибокий обряд, заснований на традиціях ранньохристиянської церкви та вдосконалений роботою великого теолога і пастиря святого Василя Великого. Цей розділ присвячений докладному аналізу структури та ключових елементів Літургії святого Василя Великого, які допомагають вірним зануритися у духовний світ богослужіння та краще зрозуміти тріадологічний аспект цієї літургійної події.

Цей розділ включає детальний аналіз структури літургії, починаючи з початкових ритуальних дій та прославлення Трійці Святої, а закінчуючи святим спільним прийняттям Євхаристії. Особлива увага буде приділена символіці та значенню різних частин літургії, що відображають величність Бога та Його обіцянки для спасіння людства.

Одним із ключових елементів цієї літургії є Євхаристійна анафора, яка стоїть в центрі богослужіння. Дослідження цієї частини дозволить розкрити специфіку її змісту, таємничість символіки і її тріадологічного зв'язку з рештою обряду. Відомо, що Літургія Василя Великого вирізняється певними особливостями у порівнянні з іншими літургіями Східної церкви, і саме в цьому розділі буде проведено порівняльний аналіз для виявлення спільних рис та відмінностей.

Загальною метою цього розділу є більш глибоке розуміння структури, символіки та тріадологічної основи Літургії святого Василя Великого, а також виявлення способів, якими ця структура сприяє духовному зростанню вірних і відображає основні вірування християнської теології.

Літургія святого Василя Великого, незаперечно, є однією з найважливіших богослужінь Орієнтального православ'я. Її структура є глибоко проробленою і має велику символічну та тріадологічну вагу, відображаючи духовний шлях вірних від покаяння до спільної причасті.

«Це чинить на мій спомин, бо кожного разу, як їсте хліб і п'єте цю чашу, Мою смерть звіщаєте, Моє воскресіння сповідуєте»⁷⁸. У Христі людська природа бере участь у Божій природі (2 Пт. 1, 4). Христос дарує кожному, хто вірує в нього, причасність до Божого життя. це таїнство Причастя Христос звершив на тайній Вечері, явив у Пасхальному таїнстві, й звершує його в богослужіннях церкви «нині, і повсякчас, і на віки вічні»⁷⁹.

Вершиною богослужбового життя церкви є Божественна Літургія (з грецької літургія – «спільне діло») – служіння Бога людям і людей Богові. на Божественній Літургії (або Службі Божій) Бог отець уводить нас у повноту Свого життя, даруючи нам Свого Сина. Син же дарує нам Себе Самого на поживу в трапезі Слова й трапезі тіла й крові, щоб ми стали з ним «співтілесні та співкровні»⁸⁰, та й мали участь у Його Божестві. церква, приймаючи цей дар Христовий у Святому дусі, відповідає Йому приношенням себе самої, щоб Він жив і діяв у ній як у своїм тілі. отак Христос, Глава церкви, разом із церквою, яка є Його тілом, приносить отцеві у Святому дусі хвалу й благодарення за здійснене спасіння.

У Божественній Літургії Святого Василя Великого, яка складається з Проскомидії, тобто приготування дарів, Літургії Слова і Літургії Євхаристії, звершується таїнство спасіння – поєднання Бога і людини у Христі (див. Еф. 1, 10), «будування Христового тіла» (Еф. 4, 12). Як на тайній Вечері Христос насамперед повчав апостолів словом, а відтак увів їх у таїнство своїх тіла і крові, так і в Божественній Літургії Христос повчає спільноту вірних, живить їх своїм

⁷⁸ Архиратикон або святигельський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 126.

⁷⁹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 119.

⁸⁰ Кирило Єрусалимський. Містагогійні катехизи. / з давньогр. пер. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2009. 56 с. (Див. катехизи № 4, 1; 4, 3.)

Словом та чинить учасниками Євхаристійної трапези. Християнин уводиться в це таїнство через слухання Слова Божого і причастя Господнього тіла і крові⁸¹.

2.1. Приготування до Літургії святого Василя Великого

Перед Божественною Літургією священнослужителі промовляють Вхідні молитви й зодягаються в богослужбові ризи. У Вхідних молитвах священнослужителі моляться перед іконостасом про прощення прогрішень і, усвідомлюючи людську неміч, благають Господа, заступництвом Пресвятої Богородиці, скріпити їх на цю службу⁸².

Потреба у літургійній науці випливає з самої природи Церкви⁸³. У Вхідних молитвах до Літургії святого Василя Великого чітко простежується тріадодлгічний характер. Каппадокійський богослов в навчанні про Пресвяту Трійцю перший виключно термін «суть» (лат. *Substantia*). Вхідні молитви до Літургії святого Василя Великого, здійснені в контексті каппадокійської богословії, відображають тріадодиний характер, який описує Пресвяту Трійцю. Каппадокійські батьки, такі як Василій Великий, Григорій Нісський та Григорій Назіанзин, внесли значний внесок у формулювання богословських понять щодо Трійці. Використання поняття «суть» (*Substantia*) є характерним для визначення концепції Трійці. Це термін використовується для опису того, що Бог є Однією Сутністю або Істотою, але одночасно існує у Трьох Особах — Отця, Сина та Святого Духа. Він визначає неподільність та єдність Божества. Таке використання термінів та концепцій свідчить про глибокий зв'язок між богословським вченням та релігійною практикою, які допомагають розуміти та виражати віру в Святій Трійці⁸⁴.

⁸¹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 119.

⁸² Там само. С. 120.

⁸³ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 11.

⁸⁴ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

Значення і символіку всіх богослужбових риз добре розкриває молитва на облачення стихаря: «Як на жениха, положив на мене вінець і, як невісту, украсив мене красою». на Літургії священник представляє Христа-Жениха перед спільнотою і невісту-церкву перед Богом⁸⁵.

Проскомидія. Зодягнений у богослужбові ризи священник приступає до здійснення Проскомидії⁸⁶. Проскомидія (із грецької приношення або предложення) вводить спільноту вірних у Божественну Літургію. Свою назву Проскомидія бере від давнього звичаю вірних приносити на Службу різні дари. Хліб і вино вживали для Євхаристії, а інші дари призначалися для потреб нужденних та священнослужителів. так євхаристійне зібрання вірних мало й суспільне значення взаємного обміну дарами (див. Дії. 3-4). Саме тому Вечеря Господня називалася Вечерею любові (грецькою *αγάπη*) (див. 1 Кор. 11).

Основою Проскомидії є приготування хліба і вина, адже саме їх ужив Христос під час тайної Вечері. Хліб і вино є Божими дарами і плодами праці людських рук. У Старому Завіті хліб мав значення того, що найнеобхідніше для життя, а вино – свята, радості душі перед Господом. Хліб і вино становили основу того бенкету, на якому Божа Мудрість дає Себе в поживу вірним (див. Прип. 9, 5; Сир. 24). У новому Завіті на тайній Вечері Христос подав хліб і вино як дар Себе за життя світу. Ми ж у відповідь приносимо хліб і вино на знак дару нашого життя Христові⁸⁷.

Проскомидія звершується на приготованих для Літургії хлібинах – просфорах (із грецької принесене)⁸⁸. Із просфори священник вирізає агнця і кладе його на дискос. Вирізання агнця супроводжується словами з пророцтва Ісаї про зачаття ягняти (див. Іс. 53, 7). Христос є пасхальним агнцем, що бере на себе гріх світу (пор. Йо. 1, 29) на агнці, вирізаному з просфори, витиснено слова

⁸⁵ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 111-112.

⁸⁶ Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 328.

⁸⁷ Про церковне начиння див.: Степовик Д. В. Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. С. 246-255.

⁸⁸ Виняток становить Чин Літургії Напередосвячених Дарів. Див. Чин Літургії Напередосвячених Дарів. / упоряд. Каськів О. Бігун М. Боярський Р. Івано-Франківськ : Івано-Франківська Теологічна Академія, ТЗОВ «Тернограф», 2004. 110 с.

«ІСХС НІКА» (з грецької Ісус Христос перемагає), що є прообразом повноти «будучого віку», про яку писав святий Павло: «Якже все Йому буде підкорене, тоді й сам Син підкориться тому, що Йому підкорив усе, щоб Бог був усім в усьому» (1 Кор. 15, 28). Вливання до чаші вина і води символізує те, як із пробитого списом боку Христа «потекла кров і вода» (пор. Йо. 19, 34). Святий Йоан Золотоустий повчає: «ця кров і вода є символами хрещення і таїнств (євхаристійних дарів). З цих двох народжена церква. З боку Христового Бог створив церкву, як з боку адамового створив Єву»⁸⁹.

Священик кладе агнця у центрі диска на знак того, що воплощений, розп'ятий і воскреслий Христос – осердя всесвіту й історії. Праворуч агнця кладе частичку на честь Пресвятої Богородиці, ліворуч – дев'ять частичок на честь ангельських сил і святих. нижче агнця покладає частички за живих, а ще нижче – за усопших; священик поіменно згадує тих, за кого вірні подавали прохання про молитву. Покладання частичок біля агнця на дискосі показує, що Христос збирає навколо Себе всю церкву⁹⁰.

Під час покривання й кадження дарів на завершення Проскомидії священик згадує про участь усього всесвіту у Христовому спасінні та в Літургії, перелічуючи кадило, зізду, вселенну, ріки, хвилі морські, небеса, всю землю, світ Божий. Усе це є висловом Божої краси й сили, усе приймає благословення Боже, усе співає Йому хвалу.

Участь вірних у Проскомидії літургії Святого Василя Великого. Священнослужитель звершує Проскомидію у святилищі за зачиненими царськими дверима, однак кожен вірний теж є її безпосереднім учасником. Вірні беруть участь у Проскомидії, подаючи прохання за себе та за інших людей і приносячи пожертви. Покладання на одному дискосі «поіменних» частичок виявляє належність усіх вірних до одного Христового тіла, а через це – сопричастя з Богом та одне з одним. кожний є неповторною особою, яку Бог називає по імені. коли приносимо й віддаємо Богові наші «житейські печалі», то

⁸⁹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 120-121.

⁹⁰ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 114.

виходимо за межі приватного і входимо в нове, церковне, соборне сопричастя. Тепер вірні приготовані до «спільного діла» – Літургії⁹¹.

Благословляючи кадило під час Проскомидії, священник мовить: «кадило тобі приносимо, Христе, Боже наш, як приємний запах духовний; ти ж прийми його в пренебесний твій жертовник і зішли нам благодать Пресвятого твого духа»⁹². Кадильний дим, підносячись до неба, є знаком піднесення нашої молитви до Бога, а наповнюючи храм, він є символом присутності Святого духа. тому на початку Літургії Слова священнослужитель обкаджує престол та ікони, а також присутніх людей – носіїв образу Божого⁹³.

2.2. Літургія оглашених у Василя Великого

Христос виходить на проповідь після хрещення в Йордані від Йоана, закликаючи: «Сповнився час, і царство Боже близько; покайтеся і вірте в Євангеліє» (Мр. 1, 15). Він проповідує царство протягом трьох років і звершує його в Пасхальному таїнстві. на тайній Вечері

Христос дарував апостолам участь у царстві – своєму божественному житті – через Слово та Євхаристію. Таке поєднання Слова і таїнства не випадкове. Як Богородиця спочатку прийняла до серця Слово і з'єдналася з ним, так і ми приймаємо до серця Слово і виконуємо Його, коли єднаємося з ним у таїнстві Причастя: «Мати моя й брати мої – це ті, що слухають Слово Боже і його виконують» (пор. Лк. 8, 21; Мт. 12, 50; Мр. 3, 35), тому в Божественній Літургії святого Василя Великого Христос спочатку живить нас своїм Словом (апостола, Євангелія і проповіді), а тоді тілом і кров'ю (Причастя)⁹⁴.

Літургію Слова приймаємо не як спогад про Христове проповідування, а як живе Слово, яке Христос і надалі звіщає і яке ми не лише читаємо, а й

⁹¹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 121.

⁹² Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 333.

⁹³ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 121.

⁹⁴ Там само. С. 122.

приймаємо як поживу (див. Лк. 24, 13-34). Він через проголошене й проповідуване слово під час літургійного зібрання Сам звертається до всієї церковної спільноти й до кожного зосібна⁹⁵.

*Виголос «Благословенне Царство» і Мирна ектенія*⁹⁶. Як прилюдна діяльність Христово почалась проголошенням пришествия царства Божого, так і Літургія починається звіщенням присутності царства. Священик, навхрест знаменуючи Євангелієм святий престол, виголошує: «Благословенне царство отця, і Сина, і Святого духа, нині і повсякчас, і на віки вічні», на що учасники Літургії відповідають: «амінь» (з єврейської – Нехай так буде), сповідуючи, що царство дійсно є серед нас, і прагнучи, щоб воно зростало.

У Мирній ектенії ми приносимо Господеві молитву церкви за весь світ. цим церковна спільнота сповідує явлене царство Боже. Молитва церкви за світ – вияв віри, що все є в Божих руках, і вияв готовності прийняти від Господа відповідь, яку Він зволить дати. У назві ектенії «Мирна» наголошується на потребі внутрішнього миру та примирення з усіма. Перше прохання ектенії вказує на те, що нашим миром є Сам Христос (пор. Еф. 2, 14) і в ньому молимося. Прохання Мирної ектенії охоплюють благо церкви, країни й усього творіння. Мирна ектенія виховує вірних ставити спільні справи понад приватні. Молитва «Господи, помилуй», яку вірні повторюють як відповідь спільноти на прохання ектенії, містить у собі і прохання про Божу милість, а також віру спільноти в те, що Він завжди дарує її⁹⁷.

*Антифони в літургії Святого Василя Великого*⁹⁸. Антифони – стихи вибрані із псалмів та розділені на три частини за числом Осіб Пр. Трійці⁹⁹. Царство Боже є сповненням усіх пророцтв та обітниць Старого Завіту. Щоб нині повніше зрозуміти й прийняти царство, ми пригадуємо ті пророцтва й обітници, співаючи вірші псалмів, де про них сказано, упереміж із приспіваними, у яких висловлено

⁹⁵ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 148-149.

⁹⁶ Див. текст літургії: Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 338-341.

⁹⁷ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 122-123.

⁹⁸ Див. текст трьох антифонів Божественної Літургії: Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 341-343, 345-346, 348-349.

⁹⁹ Гоголь В. В. Конспект лекцій з курсу «Літургія». ІФБУ. 2020. С 85.

сповнення цих обітниць у Христі¹⁰⁰. Величним гимном «Єдинородний Сину» сповідуємо, що сповненням усіх Божих обітниць є Христове вочленення й Пасхальне таїнство. Співаючи приспіви «Молитвами Богородиці» та «Молитвами святих», єднаємося з тими, у яких це спасіння здійснилося. Такий спів псалмів із приспівами називається «антифонами», бо його виконують по черзі два крилоси. У Божественній Літургії є три антифони, останній з яких завершується Малим входом. У молитвах антифонів сповідуємо «невимовне чоловіколюбство» Христове і Його обітницю «вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я» Його¹⁰¹.

*Малий вхід, тропарі, Трисвяте*¹⁰². Якщо співом антифонів ми переживаємо очікування царства й «наближення» до нього, то Малий вхід показує, що, йдучи за Христом, ми вже входимо в царство, в небо, в повноту Божого життя і молимося: «Вчини із входом нашим, щоб був входом святих ангелів, які співслужать з нами і разом з нами славословлять твою доброту». Словами «Премудрість, прості!»¹⁰³, диякон закликає нас скерувати увагу до Слова Божого, а вірні відповідають поклонінням Його Мудрості, явленій у книзі Євангелія. Вони готують свої серця до прийняття Слова. Саме тому вірні, творячи малий поклін, співають: «Прийдіте, поклонімося і припадім до Христа»¹⁰⁴.

Священик з Євангелієм входить у святилище на знак того, що Божественну Літургію святого Василя Великого звершує єдиний Первосвященик – Ісус Христос, Який невидимо присутній серед нас і провадить нас до престолу¹⁰⁵.

Єпископ або священик представляють Вічного архиєрея, Який приніс досконалу жертву раз назавжди, вознісся на небо й, увійшовши у небесне святилище, сидить праворуч отця (див. Євр. 9, 11-14.23-28)¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 155-157.

¹⁰¹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 123.

¹⁰² Див. текст Малого входу, місьць тропарів і Трисвятого: Архиратикон або святительський службник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 105-106.

¹⁰³ Там само. С. 107.

¹⁰⁴ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 123.

¹⁰⁵ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 39.

¹⁰⁶ Див. Архиратикон або святительський службник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 107.

У тропарях – піснеспівах на честь свята або святого зі зверненням до Христа, Богородиці або святих, і кондаках – піснеспівах, у яких розкривається богословський зміст святкування – церква оспівує і показує недослідимі шляхи, якими Господь вводив і вводить кожного вірного у своє царство.

Наше входження до царства, піднесення до неба і споглядання Пресвятої Трійці ми висловлюємо співом трисвятого: «Святий Боже, Святий кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас», єднаючись у цьому співі з небесними хорами. У молитві трисвятого ми, стоячи «перед славою святого жертовника», просимо Господа прийняти «з уст нас, грішних, трисвяту пісню» і відвідати «нас милістю Своєю»¹⁰⁷.

Під час трисвятої пісні архиєрей сходить на «горне сідалище». Архиєрей сідає, коли читають апостола, а по обидва боки від нього сідають священники, представляючи Ісуса Христа посеред апостолів і символізуючи церкву в її вчительському служінні¹⁰⁸.

Слухання Божого Слова у літургії святого Василя Великого, відповідь на нього, молитва. Господь своїм Словом сотворив світ, Словом на Синаї покликав до служіння вибраний народ, у воплощеному Слові дарував людям спасіння. Люди покликані прийняти Слово Боже і відповісти на нього вірою: «Усе те, що нам сказав Господь, – виконаємо» (Вих. 24, 3).

Справжнє слухання Слова Божого полягає в його виконанні: «Блаженні ті, що слухають Боже Слово і його зберігають» (Лк. 11, 28). ті, що слухали Йоана в пустелі, й ті, що слухали Петра в день П'ятдесятниці, питали: «Що ж нам робити?» (Лк. 3, 10; Дії. 2, 37). Відповідаючи на Слово, ми приймаємо його життєдайну силу і, подібно до Богородиці, зберігаємо його в наших серцях і втілюємо в життя¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 55-57.

¹⁰⁸ Див. Архиєратикон або святигельський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 107.

¹⁰⁹ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 80-83.

Слово Боже засвічує в наших серцях «нетлінне світло богопізнання», про що навчає молитва перед читанням Євангелія. Сенс слухання Слова Божого – у «розумінні євангельських проповідувань», аби прийняти їх як «блаженні заповіді» та, «перемігши всі тілесні похоті, провадити духовне життя, думаючи й діючи так, як угодно Богові»¹¹⁰. Виявом шанобливого слухання і приймання Божого Слова є схиляння голови під час читання Євангелія. У проповіді священник звіщає Благую Вість про великі Божі діла, закликає людей до втілення почутого Слова, «навчає і закликає уводити в життя ці добрі приклади»¹¹¹. Вірні слухають Слово Боже, яке Господь промовляє до них через читання апостола й Євангелія та через проповідь. Вони приймають Слово Боже до своїх сердець, немов зерно, яке має принести добрий плід у їхньому житті. Причащаючись же Христа-Слова, вірні стають Його носіями і благовісниками¹¹².

У Сугубій ектенії (ектенії усильного благання)¹¹³, церква молиться за те, «щоб ми, пізнавши істину, були гідними її та в подвигах праведне життя вели і заповіді берегли, щоб вічне спасіння прийняти»¹¹⁴. На відміну від Мирної ектенії, у якій ми молимося за весь світ, у Сугубій поіменно поминаємо вірних, додаємо особливі прохання зібраної спільноти у відповідь на почуте Боже Слово й просимо Божої допомоги в різних обставинах життя вірних.

У ектенії за оглашених вірні моляться за тих, хто готується до Хрещення, щоб Господь «просвітив їх словом істини» і «прилічив їх до вибраного свого стада»¹¹⁵. Оглашених допускали до трапези Слова для досягнення духовної зрілості й зцілення духовних недуг. Перед початком Євхаристійної трапези їх

¹¹⁰ Див. Архиератикон або святительський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 107-108.

¹¹¹ Иустин-философ и мученик: Творения / пер. предисл. А.И. Сидорова. Репринт. изд. Москва : Паломник : Благовест, 1995. 484 с.

¹¹² Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 124-125.

¹¹³ Див. текст Молитви й ектенії усильного благання: Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 356-357.

¹¹⁴ Иустин-философ и мученик: Творения / Пер. предисл. А.И. Сидорова. Репринт. изд. Москва : Паломник : Благовест, 1995. 484 с.)

¹¹⁵ Див текст ектенії оглашених: Архиератикон або святительський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 110-113.

відпускали. Залишалися «тільки вірні», які зібралися для того, щоб кормитися поживою вічного життя – тілом і кров'ю Господа нашого Ісуса Христа¹¹⁶.

2.3. Літургія євхаристії (Літургія вірних) у святого Василя Великого

У молитвах вірних на початку Літургії Євхаристії священник коротко висловлює зміст євхаристійного зібрання: «Стати перед святим твоїм жертовником, приносити тобі моління й мольби і жертви безкровні за всіх людей твоїх, і неосудно причаститися святих твоїх таїн, і небесного твого царства сподобитися»¹¹⁷.

Приготування до євхаристійної трапези у літургії святого Василя Великого. Херувимська пісня приготує нас до Євхаристійної трапези. Перед тим, як «вгору піднести серця», співати трисвяту пісню «Свят, свят, свят Господь Саваот» та «прийняти царя всіх» у Святому Причасті, нам треба «відкласти всю житейську печаль»¹¹⁸, та уподібнитись себе ангелам Божим, і оспівувати пресвяту Трійцю так, як оспівують її ангели Небесні, які знають Істину, і йдуть шляхом її – шляхом смирення та любові¹¹⁹.

Під час Херувимської пісні священник молиться, аби Христос сподобив його «стати перед Святою трапезою і священнодіяти святе і пречисте тіло і чесну кров». тоді, переносючи на престол приготовані на проскомидійнику чесні дари, здійснює Великий вхід, який символізує урочистий в'їзд Христа в Єрусалим для звершення спасительної жертви і наше прийняття Його як царя всіх – всього видимого і невидимого, живих і мертвих, щоб приєднатись до Його Пасхального таїнства. тому священник поминає церковну єрархію і всіх вірних, молячись, щоб Господь Бог пом'янув усіх – учинив їх причасниками свого царства¹²⁰.

¹¹⁶ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 125.

¹¹⁷ Див. Архиратикон або святигельський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 121-122.

¹¹⁸ Див. Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 364-367.

¹¹⁹ Гоголь В. В. Конспект лекцій з курсу «Літургія». ІФБУ. 2020. С. 89.

¹²⁰ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 126.

У Просительній ектенії священник, молячись за принесені чесні дари, просить, щоб «вселився дух благодаті у нас, і на цих дарах, що перед нами, і на всіх людях». Перед Символом віри диякон закликає: «Возлюбім один одного», наголошуючи, що спільне визнання віри можливе тільки в любові *Mysterium Christi*¹²¹, яку приймаємо від Господа і виявляємо нашому ближньому. на знак цієї любові священнослужителі, поцілувавши чесні дари і престол, обмінюються святим поцілунком з привітанням «Христос посеред нас» і відповіддю «І є, і буде», що виражають єдність літургійної спільноти у Христі. цю єдність висловлюємо також у Символі віри, у якому кожний і особисто, і разом з іншими сповідує віру церкви в «отця, і Сина, і Святого духа, Трійцю єдиносущну і нероздільну».

Анафора літургії святого Василя Великого. Святий Юстин засвідчує віру¹²² перших християн у те, що «як Словом Божим воплощений Ісус Христос, наш Спаситель, мав тіло й кров задля нашого спасіння, так і ця пожива, над якою здійснено благодарення молитвою Його слова і з якої наші кров і тіла через перетворення живляться, є, як нас навчили, тілом і кров'ю того ж Ісуса, що воплотився»¹²³. Євхаристійна молитва, чи анафора (із грецької возношення або піднесення), яку священнослужитель виголошує над дарами хліба й вина, висловлює зміст таїнства Євхаристії: благодарення отцеві за сотворення світу й за дарування Свого Сина для нашого спасіння; спомин усього, що Син Божий зробив для нас; приношення отцеві нас самих у словесну і безкровну службу; моління про зіслання Святого духа «на нас і на ці дари, що перед нами», щоб у нас звершилося таїнство спасіння¹²⁴.

Благодарення. Молитві благодарення передуює діалог між священнослужителем і вірними, у якому згадано основні передумови Євхаристійного таїнства: приймаючи «милість миру» – дар Божого примирення,

¹²¹ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 81.

¹²² Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 126.

¹²³ Иустин-философ и мученик: Творения / Пер. предисл. А.И. Сидорова. Репринт. изд. Москва : Паломник : Благовест, 1995. 484 с.

¹²⁴ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 87-88.

ми відповідаємо «жертвою хвалення»¹²⁵, прославою, благословенням, благодаренням, поклонінням і приношенням – усім євхаристійним дійством. Ми можемо приносити це «свiate возношення» тому, що прийняли «благодать Господа нашого Ісуса Христа, любов Бога і отця і причастя Святого духа». Це дійство творить усіх християн на шляху однієї дійсності¹²⁶.

Таїнство Євхаристії бере свою назву від тієї молитви благодарення, у якій ми висловлюємо вдячність за все, що прийняли від Бога, за всі Його «добродійства, вчинені нам, які ми знаємо і яких не знаємо – явні і неявні». ця вдячність-благодарення випереджує всякі прохання про наші потреби, бо ми усвідомлюємо, що, даруючи нам Сина та духа, отець уже дарував нам усе для спасіння. Молячись до «несказанного, незбагненного, невидимого і неосяжного» Бога, сповідуємо, що Бог безмежно перевищує все, що знаємо й можемо сказати про нього та Його діла. Молитва християн – це участь у молитві Христа¹²⁷. Ми дякуємо Богові за сотворення: «Від небуття до буття нас привів», за спасіння: «коли ми відпали, знову нас підняв і не перестав творити все, поки нас на небо не привів і майбутнє царство дарував», за цю службу, «яку з рук наших зволив прийняти», та за пізнання цього дару й можливість відповісти на нього. Приєднуючись до пісні серафимів: «Свят, свят, свят», оспівуємо Пресвяту Трійцю: «Святий єси і пресвятий, ти, і єдинородний твій Син, і дух твій Святий і велична слава твоя».

Спомин. В анафорі літургії святого Василія Великого ми споминаємо спасительне діло Пресвятої Трійці: Отець так возлюбив світ, що «Сина Свого Єдинородного дав»; Син, виконуючи волю отця, «сам Себе видав за життя світу». Він дарує нам дійсне причастя в ньому самому через причастя Його тіла і крові: «Прийняв хліб, дав святим своїм ученикам і апостолам кажучи: Прийміть, їжте... так само й чашу: Пийте з неї всі¹²⁸. Слова Христові: «це – тіло

¹²⁵ Див. Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 374.

¹²⁶ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 126-127.

¹²⁷ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 107.

¹²⁸ Див. Архиратикон або святигельський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 125-127.

моє, це – кров моя», промовлені на тайній Вечері, вказують на те, що на кожній Божественній Літургії Христос так само нас кормить Своїм тілом і кров'ю¹²⁹. Христос запрошує церкву – свою невісту – у причасті Його тіла і крові стати з ним одним тілом, щоб вона ввійшла в ту ж єдність з отцем, яку має Син: «І славу, що ти дав мені, Я дав їм, щоб вони були одно так само, як і Ми одно» (Йо. 17, 22).

Даруючи нам своє тіло і кров, Христос уводить нас у новий Завіт, союз із Богом, у якому нова заповідь написана в серці: «нову заповідь даю вам, щоб ви любили один одного! Як Я був полюбив вас, так любіть і ви один одного!» (Йо. 13, 34). У такій любові – суть життя вічного, суть спасіння, суть нашого обожествлення. Самотужки людина цього не досягне, але це можливо для того, хто перебуває у Христі: «Хто споживає тіло Моє і кров Мою п'є, той у Мені перебуває, а Я – в ньому» (Йо. 6, 56).

У споміні тайної Вечері церква споминає і «все, що ради нас сталося: хрест, гріб, триденне воскресіння, на небеса вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід». Поєднуючись із Христом, ми стаємо учасниками всіх Його спасенних діл – чи то страждання і смерті, чи воскресіння і прослави; Його Пасха стає нашою, і ми вже тепер беремо участь у Його славі, у повноті явленій останнього дня¹³⁰.

Приношення. Приношення – це принцип діяти прикладом Христа¹³¹. Запрошення Христа до причастя у Його тілі та крові церква приймає, даруючи у відповідь себе саму: «Твоє від твоїх Тобі приносимо, за всіх і за все»¹³². неможливо інакше стати одним тілом із тим, хто дарує свою любов, – як лише взаємним даруванням. Ми приносимо Йому себе самих і весь світ, хоч усе це й так належить Йому, тому що Він прийшов навчити нас цієї благодатної й добровільної жертви і зробити нас спроможними приносити її. це сповнення

¹²⁹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 126-127.

¹³⁰ Там само. С. 127-128.

¹³¹ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 107.

¹³² Див. Архиратикон або святительський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 127.

Його нової заповіді, у цьому – життя вічне. Це та всеціла «словесна» служба на взірець Христа-Слова, про яку говорить святий апостол Павло: «тож благаю вас, брати, на милість Божу, віддати тіла ваші як жертву живу, святу, приємну Богові: богослужбу від вас розумну» (Рим. 12, 1). У хрестовидному піднесенні священнослужителем дискоса й чаші церква виявляє дар себе самої Богові отцеві через розп'ятого Христа; тим вона звіщає ту есхатологічну повноту часів, коли Христос передасть усе Богові отцеві (див. 1 Кор. 15, 28).

Прикликання Святого Духа. Моління, змістом якого є прикликання Святого духа «на нас і на дари», називаємо епиклезою (з грецької дослівно – кликати до, кликати на). Святий дух сходить на дари (пор. 1 Кор. 10, 17), щоб вони були нам «на тверезість душі, на відпущення гріхів, на спільноту зі Святим духом, на повноту царства небесного»¹³³. В епиклезі «ми закликаємо милосердного Бога, щоб зіслав духа Свого Святого на дари, що перед нами: щоб Він сотворив хліб тілом Христовим, а вино – кров'ю Христовою, бо все, до чого дух торкається, освячується й перетворюється»¹³⁴.

Усі причасники тіла Христового стають єдиним цілим з ним і між собою: «нас усіх, що від одного хліба і чаші причащаємося, з'єднай одного з одним на причастя єдиного духа Святого»¹³⁵. Тому в єдності з цілою церквою – з Богородицею та всіма святими – поминаємо всіх усопших у надії на воскресіння до життя вічного, а також усіх живих з їхніми духовними й тілесними потребами; просимо, щоб Господь їх «пом'янув» – животворив своєю любов'ю¹³⁶.

Святе возношення завершуємо словами: «дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати пречесне й величне ім'я твоє, отця, і Сина, і Святого духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні». Відновлюючись у Божій любові через взаємодарування, «віддзеркалюємо Господню славу й переображуємось у його образ, від слави у славу, згідно з діянням Господнього духа» (2 Кор. 3, 18).

¹³³ Кирило Єрусалимський. Містагогійні катехизи. / з давньогр. Пер. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2009. 56 с.

¹³⁴ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 128-129.

¹³⁵ Архиратикон або святигельський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. 279 с. (Див. Служебник, Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого, анафора).

¹³⁶ Там само. С. 129-133.

«Отче наш». У молитві Прохальної єктенії перед Отче наш ми, вручаючи все життя наше і надію Господеві, молимося, щоб Він сподобив нас причаститися Святих дарів¹³⁷ «на відпущення гріхів, на прощення прогрішень, на спільність зі Святим духом, на насліддя царства небесного, на сміливість перед ним, не на суд і не в осудження», щоб «зі сміливістю, неосудно сміти призивати небесного Бога отця»¹³⁸. Господня молитва передує Євхаристійному Причастю ще й тому, що Бог отець – не «мій» чи «твій», але «наш», і Він нас єднає навколо Господньої трапези. до того ж єдність вимагає і взаємного прощення: «Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим»¹³⁹. Святий апостол Павло виразно перестерігає перед недостойним прийманням Причастя (пор. 1 Кор. 11, 27).

Взивання до Бога отця в Господній молитві «є знаком того особового й дійсного усиновлення, яке буде нам дароване через дар і благодать Святого духа і згідно з яким через зішестя благодаті будуть покриті і перетворені усі людські властивості»¹⁴⁰. У молитві після «Отче наш» священик молиться, щоб Господь як «Лікар душ і тілес» своє пречисте тіло і кров «всім нам на добро рівно подав»¹⁴¹.

Церква запрошує вірних до Святого Причастя виголосом «Святеє святим»¹⁴². це одночасно і запрошення, і пересторога. Вірні приступають до Святих дарів не тому, що уважають себе достойними, а тому, що належні до святої церкви; вірні є святими не власною святістю, а тому, що вони є тіло Христове, Храм Святого духа. це й сповідуємо словами: «Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос» (пор. 1 Кор. 11, 27). При цьому на кожному з нас лежить відповідальність приступати до Причастя з чистою совістю, щоб це поєднання

¹³⁷ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 111.

¹³⁸ Див. Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 380-382.

¹³⁹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 129.

¹⁴⁰ Там само. С. 129.

¹⁴¹ Архиратикон або святительський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. 279 с. (Пор. молитви після «отче наш»).

¹⁴² Там само. С. 140.

відбулося «не на суд і не в осудження». Служіння в душі і правді Божій є справою святого сопричастя¹⁴³.

Перед Причастям, для означення зішестя Святого духа на церкву, диякон вливає в чашу теплу воду («теплоту») зі словами: «теплота віри, повна Святого духа»¹⁴⁴. «Як Святий дух зійшов на церкву після завершення Христом спасіння, так тепер сходить після приношення жертви й освячення дарів на тих, хто удостоєний їх причаститися»¹⁴⁵. Додавання теплоти також означає, що Святі дари є тілом і кров'ю живого – Воскреслого Христа.

Причастя: трапеза тіла і крові у літургії святого Василя Великого. Причастя тіла і крові Господніх увінчує Євхаристійну трапезу. Причастя «перетворює тих, що гідно причащаються, у те, чим воно є, і через благодать і співучасть уподібнює їх до того, хто є Благим за природою, наскільки це можливе й досяжне для людей. тому вони можуть дійсно називатись і бути богами через усиновлення і благодать, адже Бог цілковито їх наповнює і не залишає в них нічого, що було б позбавлене Його присутності». Завдяки святому Причастю ми досягаємо богоподібності: приймаємо Христа у наше життя, а Христос робить нас учасниками Божої природи¹⁴⁶.

Як Христос на тайній Вечері дав апостолам Своє тіло і кров, так і священник причащає вірних, які благоговійно, схрестивши руки на грудях, підходять до амвона перед царськими дверима. Слова молитви перед святим Причастям: «Вечері твоєї тайної днесь, Сину Божий, мене причасника прийми» пояснюють суть трапези Господньої і всієї Літургії. Святий Йоан Золотоустий навчає: «тож вірте, що сьогодні готується та сама Вечеря, у якій Він сам брав участь. одна від одної нічим не відрізняються. не можна казати, що цю готувала людина, а ту – Христос; навпаки, і цю, і ту готував і готує Він сам»¹⁴⁷.

Споживаючи святі дари, ми причащаємося тіла і крові Христа: «Хто споживає тіло Моє і кров Мою п'є, той у Мені перебуває, а Я – в ньому» (Йо. 6,

¹⁴³ Кавасила М. Життя у Христі. / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2005. С. 74.

¹⁴⁴ Див. Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 386.

¹⁴⁵ Кавасила М. Пояснення Божественної літургії. / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2013.

¹⁴⁶ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 129

¹⁴⁷ Там само. С. 130.

56) та уподібнюємося до Христа, набуваючи і божественного «способу мислення»: як Бог дарував Себе нам, так і ми, повністю даруючи себе Богові й іншим людям, маємо життя вічне. Через причащення тіла і крові Христових наше життя повністю є в Бозі: «Живу вже не я, а живе Христос у мені».

Благодарення за Причастя і відпуст на літургії святого Василя Великого. Після Святого Причастя священик закликає вірних подякувати Господеві за отриманий дар: «Прості, прийнявши животворящих Христових таїн, достойно подякуймо Господеві»¹⁴⁸. Вірні, як і апостоли в день П'ятдесятниці, несуть цей дар нового життя у світ. «У мирі» Христовому церква розпочала свою молитву, Його миром-благословенням збагатилася та з Його миром іде в світ: «У мирі вийдім». Про це церква й просить отця – джерела «всякого звершеного дару» – при виході з храму: «Мир світові твоєму даруй, церквам твоїм, ієреям, тобою береженому народові нашому, правлінню і всім людям твоїм»¹⁴⁹.

Божественна Літургія «нині» закінчилася, однак продовжується в щоденному житті вірних як їхнє служіння у світі, тобто «літургія після Літургії». дійсність прийдешнього віку, щойно пережита літургійно, поширюється на цілий світ і переображує його. «Христос, що воскрес із мертвих, істинний Бог наш... помилує і спасе нас» і посилає у світ, щоб через нас, оновлених у Христі, діяти. Своїм остаточним «амінь» літургійна спільнота виражає очікування повноти звершення Божого Царства.

2.4. Чин Літургії святого Василя Великого

У нашій церкві є три чини Божественної Літургії: святителів Йоана Золотоустого, Василя Великого та Передшеосвячених дарів¹⁵⁰. Звичайно служимо Літургію святого Йоана Золотоустого. Літургію святого Василя

¹⁴⁸ Див. Архиратикон або святительський служебник. / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. С. 140-141.

¹⁴⁹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 131.

¹⁵⁰ Див. Чин Літургії Напередосвячених Дарів. / упоряд. Каськів О. Бігун М. Боярський Р. Івано-Франківськ : Івано-Франківська Теологічна Академія, ТЗОВ «Терно-граф», 2004. 110 с.

Великого служимо десять разів у році, а саме: у всі неділі Великого посту, у Великі четвер і суботу, у навечір'я Різдва й Богоявлення, на свято святого Василя Великого. Під час святої Чотиридесятниці церква від понеділка до п'ятниці на знак очікування Пасхи Христової і славного зновупришестя не звершує євхаристійного жертвоприношення, тобто Літургії святих отців Йоана Золотоустого або Василя Великого¹⁵¹.

Щоб підтримати вірних під час духовного подвигу посту і подати Причастя в ці дні, церква служить Літургію Передшеосвячених дарів, під час якої вірні причащаються Святих дарів, освячених попередньої неділі. церква не служить жодної з цих літургій в середу і п'ятницю Сиропусного тижня, понеділок і вівторок першого тижня Чотиридесятниці і Велику п'ятницю, тому ці дні згідно з традицією є алітургійними¹⁵². Згідно зі звичаєм прийнято правити Літургію Передшеосвячених дарів тільки по середах і п'ятницях Великого посту, а тому алітургійними днями також називаємо всі понеділки, вівторки й четверги Великого посту. церква уводить практику алітургійних днів, щоб нагадати нам про те, що ми тільки-но наближаємося до повноти царства Божого і щоб Євхаристія не стала для нас звичкою, а завжди була живою подією.

Літургія святого Василя Великого, названа за іменем великого святителя церкви, відмінна від інших літургій своєю анафорою та деякими молитвами. Вона сповнена великої похвали Вселенському Архієрею¹⁵³.

В анафорі Літургії святого Василя Великого церква споглядає славу Пресвятої Трійці – отця, і Сина, і Святого духа: «Хто спроможний висловити сили твої, голосними вчинити всі хвали твої або розповісти всі чудеса твої кожного часу?». Усе творіння – дев'ять ангельських хорів, а з ними й ця літургійна спільнота – служить Господеві та прославляє Його за дари: створення людини, рай, обітницю безсмертя¹⁵⁴.

¹⁵¹ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 131.

¹⁵² Див. рубрики щодо рекомендацій звершення літургії Напередосвячених Дарів: Чин Літургії Напередосвячених Дарів. / упоряд. Касків О. Бігун М. Боярський Р. Івано-Франківськ : Івано-Франківська Теологічна Академія, ТзОВ «Терно-граф», 2004. С. 3.

¹⁵³ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 116-117.

¹⁵⁴ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 132-133.

Далі анафора Літургії святого Василя Великого¹⁵⁵ згадує про те, як людина, зваблена змієм, скоїла гріх непослуху, і через це втратила рай та стала смертною. Благий Бог, однак, не відвернувся від людини, а провістив прийдешнє спасіння, дав на поміч закон, посилав пророків, захистив її ангелами-хоронителями. остаточно Бог промовив через Свого Сина. той умалив Себе, воплотившись від діви. Він Своєю плоттю засудив гріх і дарував нове життя. Себе ж віддав замість нас на смерть, а воскресінням простелив шлях у вічне життя кожній людині. Першим з-поміж людей Він воскрес, вознісся і сів праворуч отця. нам же залишив на спомин Своїх страстей оце возношення дарів. Бо тоді Він першим узяв хліб і вино, назвав їх Своім тілом і кров'ю, дав їсти і пити учням і заповів робити це й надалі. нині цей заповіт виконує літургійна спільнота, а дух Святий освячує дари та являє їх тілом і кров'ю Ісуса Христа¹⁵⁶.

Святий дух об'єднує померлих і живих у єдину церкву. церковною молитвою просимо Господа пом'янути добродійців, подвижників, народ, правління і воїнство, подружжя і сім'ї, людей нужденних, відпалих від церкви, біснуватих, подорожніх, вдів і сиріт, полонених і недужих, засуджених і утиснених, друзів і ворогів¹⁵⁷. Анафора Літургії святого Василя Великого завершується радісною певністю, що Господь, даруючи нам усі блага і щедроти, добре політтья, дощі та врожай і вгамовуючи церковний розбрат, гордовитість народів, виникнення єресей, являє нас синами світла і синами дня.

У цьому розділі ми детально розглянули літургійну спадщину святого Василя Великого, видатного богослова та церковного діяча раннього християнства. Святий Василій Великий, будучи одним з визначальних постатей для Східної (православної) традиції, залишив нам в спадок багатий комплекс обрядів та молитов, які глибоко вплинули на розвиток літургійної практики Вселенської Церкви.

¹⁵⁵ Див. повністю текст анафори: Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. С. 398-409.

¹⁵⁶ Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів, 2011. С. 133.

¹⁵⁷ Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся. / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. С. 124-125.

У підрозділах 2.1–2.4 ми вивчили різні аспекти літургійного служіння, пов'язані з іменем святого Василя Великого. Починаючи з «Приготування до Літургії святого Василя Великого,» ми проаналізували підготовчі етапи богослужіння та їх символічне значення для вірян.

«Літургія оглашених у Василя Великого» стала невід'ємною частиною християнської літургійної традиції, яка відзначається своєю багатістю молитов та біблійних читань. Ми дослідили її важливі моменти та символіку, яка допомагає вірянам глибше відчувати присутність Божества під час богослужіння.

У «Літургії євхаристії (Літургія вірних) у святого Василя Великого» ми зосередилися на важливому елементі євхаристійної молитви – приношенні тіла та крові Христа. Ця частина богослужіння відображає центральну роль Євхаристії як способу спільної комунії з Богом та спільнотою вірян.

Останній підрозділ, «Чин Літургії святого Василя Великого,» надав вичерпний опис самого обряду, що відображає велич та глибину богослужіння за ритуалами, молитвами та ритмами.

В результаті цього дослідження стає очевидним, що літургійна спадщина Святого Василя Великого є невичерпною скарбницею духовної поглибленості та релігійної практики. Його обряди та молитви сприяють вірянам відчувати зв'язок з традиціями раннього християнства та проникнутися глибшим значенням віри та спільноти з Богом.

РОЗДІЛ 3

ТРИАДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ В ЛІТУРГІЇ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

У християнському богослов'ї Свята Трійця – це найвищий та найскладніший аспект Божественної реальності. Здати на слова величність та загадковість Отця, Сина та Святого Духа не тільки важко, а й викликає бажання глибше зрозуміти та відчувати цю неперевершену об'єднаність. Релігійна практика та літургійна сфера є важливим контекстом для розкриття цієї доктрини.

У цьому розділі ми розглянемо різні аспекти триадології – від біблійних та патристичних джерел до їх відображення у літургійному житті Церкви. У підрозділі 3.1 «Біблійні та патристичні джерела триадології в літургійному контексті», ми вивчимо коріння цієї доктрини в Святому Письмі та традиційних текстах ранньої Церкви. Вивчення біблійних відомостей та трактування патристичних вчень допоможе нам краще розуміти, як ця доктрина еволюціонувала та збагачувалася з часом.

У підрозділі 3.2. «Трійця в євхаристичній молитві» ми розглянемо, як триадологія впливає на саму сутність євхаристичної молитви, яка є центральним обрядом християнської літургії. Ми вивчимо, як у цій молитві відображається відношення Отця, Сина та Святого Духа, а також як вони співвідносяться з життям та віруваннями вірян.

Підрозділ 3.3. «Роль Святого Духа в Літургії» дозволить нам детальніше розглянути особливу роль Святого Духа в християнській літургії. Святий Дух, як третя особа Трійці, відіграє важливу роль у приношенні вірян до глибшого розуміння божественної та духовної реальності під час богослужінь. Ми розглянемо, як Святий Дух діє під час різних частин літургії та як Його присутність збагачує духовний досвід вірян.

Цей розділ має на меті занурити нас у таємничість Трійці та показати, як ця доктрина переплітається з літургійною практикою християнства,

поглиблюючи розуміння вірян щодо співвідношення Отця, Сина та Святого Духа.

3.1. Біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті

У вченні про Святу Трійцю в ранніх періодах християнства деякою мірою присутнім було розуміння про підпорядкування Другої та Третьої Осіб Бога Першій¹⁵⁸. Це розуміння виявлялось у різних формах, при цьому у деяких випадках така ідея про підпорядкування була прийнятною, а в інших призводила до єресі.

На нашу думку, тут слід виділити три види субординації (підпорядкування):

1. **Випадковий підпорядок.** В цьому контексті Син підлягає Отцю як людина, але не як Бог. Таке розуміння підпорядкування здебільшого ґрунтується на інтерпретації текстів Святого Письма, таких як «Отець Мій більший від Мене» (Мт. 19, 17) та «Ніхто не є добрий, крім Бога Самого» (Ів. 14, 2). Такий погляд на підпорядкування визнавався в східному богослов'ї.
2. **Істотний підпорядок.** У цьому варіанті Син не рівний Отцю за істотними характеристиками, що призводить до відмови від ідеї Осіб Святої Трійці. Для церковного розуміння такий вид підпорядкування вважався неприпустимим.
3. **Іпостасний підпорядок.** В цьому випадку Син розглядається як менш великий за Отця за Його походженням. Таке розуміння приймалося в ряді ситуацій, коли Сина Божого зображували як людину, але відкидалося в інших, коли вважалося, що Син Божий є Богом¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 152.

¹⁵⁹ Mateos J. La celebration de la Parole dans la Liturgie Byzantine. Etude historique. Roma: Pontificium Istitutum Orientalium Studiorum, 1971. P. 23-25.

Після Першого Вселенського Собору, який засудив аріанську ірраціональність щодо вчення про Сина Божого, аріанські турбулентності не завершилися через втручання імператорів Констанція та Валента у церковні справи. Це втручання тривало і спричиняло довготривалі турбуленції в житті Церкви¹⁶⁰. На зорі людської історії віра в Єдиного Бога була здобутком усіх людей¹⁶¹. Одкровення про Єдинобожжя наші прародичі сприйняли в раю і передали своїм нащадкам. Це Передання довгий час зберігалось серед наших предків, допоки вони не поринули в плотське життя і затьмарення розуму, волі та почуттів людей у пристрастях безчестя не призвели до того, що більша частина людства втратила істинну уяву про Бога. Люди, «пізнавши Бога, не прославляли Його, як Бога, і не дякували, але знікчемніли своїми думками, і запаморочилось нерозумне їхнє серце. Називаючи себе мудрими, вони потуманіли і славу нетлінного Бога змінили на подобу образу тлінної людини, і птахів, і чотириногих, і гадів... Вони Божу правду замінили на неправду, і честь віддавали, і служили створінню більш, як Творцеві, що благословенний навіки, амінь», – так пояснює апостол Павло появу язичництва – політеїзму (Рим. 1,21-23, 25)¹⁶². До часу життя патріарха Авраама віра в Єдиного Бога була надбанням небагатьох праведників¹⁶³, до яких належав, наприклад, Мелхіседек, цар Салимський. У потомстві Авраама монотеїстична віра була знову затверджена Богом і огорожена строгим розпорядженням Закону. Так, пророк Мойсей настановляв євреїв: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш – Господь один!» (Повт. 6, 4). Сам Бог повідомляє через пророка Ісаю: «Я перший і Я останній, і Бога нема, окрім Мене!» (Іс. 44, 6); «Я, Я Господь, і крім Мене немає Спасителя!» (Іс. 43, 11). Істина єдності Бога знайшла підтвердження в новозавітній проповіді Спасителя: «Слухай Ізраїлю: наш Господь Бог – Бог єдиний» (Мр. 12, 29). У Своїй первосвященницькій молитві Христос молиться Єдиному Істинному Богові

¹⁶⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 353.

¹⁶¹ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 152.

¹⁶² Догматичне богослов'я Католицької Церкви. / упоряд. М. Добош. ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім. С. 168-169.

¹⁶³ Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 51.

(Ів. 17, 3). Апостол Павло також учить: «іншого Бога нема, окрім Бога Одного» (1 Кор. 8, 4). Проповідь монотеїзму в новозавітні часи зустрічала численних противників, передусім в особах язичників, що залишилися в пільмі ідолопоклонства й політеїзму, а потім – в особі напівхристиянських сект гностиків і маніхеїв. Якщо гностики допускали, що, крім верховного Бога, є ще багато нижчих божеств – еонів, то вчення маніхеїв було дуалістичним. Вони вчили про вічну боротьбу двох начал: доброго й злого. Святі отці викривали логічну суперечність політеїзму й дуалізму. Вони вказували, що вседосконалий Абсолют, яким тільки і повинен мислитись Бог, може бути тільки один. Два або більше незалежних Абсолюти неодмінно обмежували б один одного і тому не мали б необхідних для Істинного Бога свободи та досконалості, тобто не були б по суті богами. Багатонаціальність є безначальність, а багатобожжя є безбожжя, – говорить святий Афанасій Великий¹⁶⁴.

Василій Великий, побіч Святого Письма, приймає за джерело об'явлення також неписане передання. З цього передання Церква перейняла ряд обрядів і звичаїв, які мають апостольське коріння, але не записані у Святому Письмі¹⁶⁵.

Бог Біблії – це завжди Особистість. Звичайно, Бог – це Абсолют особистісний, до Якого ми звертаємось на «Ти» і в молитві¹⁶⁶. І навіть на вершинах молитовних споглядань особистість християнського подвижника не зникає в глибинах Божества¹⁶⁷. На цих етапах духовного сходження життя християнина залишається життям свідомим. Екстатичні стани з характерною для них втратою свободи й свідомості, на думку святого Симеона Нового Богослова, притаманні тільки початківцям, чия природа ще не здобула постійного досвіду споглядання Божественної Реальності¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 153.

¹⁶⁵ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 236.

¹⁶⁶ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 131.

¹⁶⁷ Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 62-64.

¹⁶⁸ Там само. С. 109.

У теології Святої Трійці, Отці Церкви вказують, що сама Божественна Реальність є джерелом любові¹⁶⁹. Отець, як одна із осіб Трійці, обдарований здатністю «виливати» свою любов на інші особи. Таке бачення відображає ідею, що взаємодія між Отцем, Сином і Святим Духом є внутрішньою динамікою безмежної і вічної божественної любові¹⁷⁰.

Особистісні звертання до Бога відомі не тільки християнству, але й дохристиянському іудаїзму, однак у Старому Завіті Бог ще не розкривав з такою ясністю, як у новозавітні часи, Свою Триєдину Природу. Не було й істинної взаємності у стосунках між Богом і людиною. Страшний у Своїй величі Бог Ізраїлю наставляв і вчив, від людини ж вимагалось лише повного послуху Його волі¹⁷¹. Проте людина була створена Отцем з любові. За Його образом. Це концепція, що корениться в християнській теології, вказує на те, що людина є особливим творінням, обдарованим розумом і волею, та має певні моральні і духовні властивості, що віддзеркалюють атрибути Божого образу¹⁷². Згідно з цією концепцією, акт створення людини є виявом Божої любові, і людина запрошена взаємодіяти з Богом у взаємній любові та вірі. Такий підхід відображає близькість відносин між творінням і Творцем в християнській традиції¹⁷³.

Порівнюючи Старий і Новий Завіти, апостол Павло говорить, що перший родив рабство, а другий дарував народження у синівство (Гал. 4, 24, 31). Якщо старозавітному Ізраїлю чужою була уява про Бога як про Отця, тобто як Пана, захисника й покровителя Свого народу¹⁷⁴, то в новозавітну епоху ідея Боготцівства корінним чином переосмислювалась і безкінечно поглиблювалась. У Христі людство назавжди об'єднувалось з Божеством¹⁷⁵. Наше єство (природа)

¹⁶⁹ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 153.

¹⁷⁰ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 66.

¹⁷¹ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 131.

¹⁷² Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 63-64.

¹⁷³ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 67.

¹⁷⁴ Леон Сюфурак. Словарь библейского богословия. Брюссель : Жизнь с Богом, 1990. С. 751.

¹⁷⁵ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 154.

дійсно було усиновлено Богом. Звертаючись до Бога із сміливими словами «Отче наш...», ми тим самим свідчимо, що в Церкві ми стали дітьми Божими за сотілесністю Христові і дарованою нам у Христі Божественною благодаттю. Такої близькості стосунків Бога й людини Старий Завіт, безумовно, не знав.

Абсолютний монотеїзм виділяв євреїв із середовища язичницьких народів. Але Ізраїль не розумів природи Божества¹⁷⁶. У християнстві істина єдинобожжя одержує подальше висвітлення. У Євангельському Благовісті відкривається тайна Божественного Триєдинства: Бог єдиний не тільки тому, що немає іншого Бога, не тільки в силу єдності простоти і незмінності Природи, але також тому, що у Святій Трійці спостерігається єдине «Начало» – Особистість Отця, від Якого вічно походять Син і Святий Дух. Останнє необхідно розуміти, коли ми говоримо про єдиність Божества. «Коли я називаю Бога, я називаю Отця, Сина і Святого Духа. Не тому, що я припускаю, що Божество розсіяне – це означало б повернутися до плутанини фальшивих богів (політеїзму); і не тому, що рахувати Божество зібраним воєдино (без різниці осіб), – це означало б Його об'єднати. Отже, я не хочу впадати ні в іудейство, ради божественного єдинодержав'я, ні в еллінство, через велику кількість богів», – пише святитель Григорій Богослов¹⁷⁷. Таким чином, християнське розуміння Бога як Триєдиного перевершує вузькість язичницького політеїзму.

Істина Божественного Триєдинства – вершина Одкровення Бога людині¹⁷⁸. В основі людської особи викарбувана Пресвята Трійця. Якщо пізнати Бога як Творця або Єдиного, можливо не тільки шляхом надприродного, але й природного одкровення, то догмат про Святу Трійцю як шлях до пізнання тайни Триєдиного Бога відрізняє християнство від інших монотеїстичних релігій, наприклад, іудаїзму та ісламу. Відповідно до визначення святого Афанасія

¹⁷⁶ Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 311-313.

¹⁷⁷ Григорій Богослов. Слово 45, на Святу Пасху. Собрание творений. Т. 1. Москва : АСТ, 2000. С. 126.

¹⁷⁸ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 154.

Олександрійського, християнська віра – це віра в «незмінну, досконалу й блаженну Трійцю»¹⁷⁹.

У сповіданні тайни Трійці міститься досконалість богослів'я та істинне благочестя¹⁸⁰. Для грецьких отців учення про Святу Трійцю і було сферою власне богослів'я¹⁸¹. Угледівши потаємну вказівку на тайну Святої Трійці в словах псалма: «у світі Твоїм побачимо світло» (Пс. 35, 10), святий Григорій Богослов пише: «Ми сьогодні прозріли й проповідуємо коротке богослів'я Трійці, від Світу – Отця, прийнявши Світ – Сина, у Світі – Духу».

Догмат про Святу Трійцю займає винятково важливе місце в системі християнського віровчення, оскільки на ньому ґрунтуються інші важливі догмати, зокрема, про створення світу й людини, учення про Таїнства Церкви, та й у цілому все християнське вчення¹⁸². Святий Василій Великий здійснив значний богословський подвиг, перш за все, шляхом точного і чіткого визначення тринітарних понять. В його часи залишалася певна непорозумілість в Нікейському богослов'ї, зокрема, вчення про єдність Божу. Термін «омоусіос» (єдиносущний), введений для вираження цієї єдності, виражався догматично, але залишав певне поле для непорозумінь і підозр¹⁸³.

Особливо важливою стала задача вирішення питання про відношення понять «сутність» і «іпостас». Недоліки у розумінні «трьох» осіб святої Трійці можна було вирішити, привносячи у розмову поняття «особи», яке на той час ще не мало чіткого визначення. Виходячи із словесної невизначеності, Василь Великий запропонував розрізнення та протиставлення «сутності» і «іпостасі», логічно обґрунтовуючи це розрізнення, щоб воно не тільки закріплювалося у словах, але й отримувало логічну основу¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів: Свічадо, 2000. С. 67.

¹⁸⁰ Там само. С. 200.

¹⁸¹ Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 315.

¹⁸² Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 154.

¹⁸³ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 353.

¹⁸⁴ Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. С. 317.

За словами В. Лосського, тайна Пресвятої Трійці, відкрита Церкві, «є не тільки основа, але й вища мета богослів'я», тому що, на думку Євагрія Понтійського, яку розвиває пізніше святий Максим Сповідник, «пізнати тайну Пресвятої Трійці в її повноті – це означає увійти в єдність із Богом, досягнути обожнення свого єства, тобто увійти в Божественне життя Пресвятої Трійці»¹⁸⁵.

Божественна Трійця є «Альфа й Омега» – Початок і Кінець – духовного шляху. Сповіданням Святої Трійці ми починаємо своє духовне життя. Хрещенням в ім'я Божественної Трійці ми входимо в Церкву і в ній знаходимо шлях до Отця, істину в Сині і життя у Святому Дусі. Інновації, які святий Василь вклав у вирішення тринітарної проблеми, на найясніший спосіб розкриваються через його критичний аналіз аріанського та напіваріанського вчення, який він подав у своєму трактаті «Проти Євномія»¹⁸⁶.

Віра Апостольської Церкви в Святу Трійцю знайшла своє вираження у Вселенських і Помісних Соборах, у Символі віри, у коротких і ширших сповіданнях віри древніх Церков і святих отців різних епох¹⁸⁷, у багатій святоотцівській писемності (більш систематично викладена уже із середини II ст. у працях таких ранніх отців, як святий мученик Іустин, філософ (святий Іринеї Ліонський)¹⁸⁸. Віра в Триєдиного Бога відбита також у древньому і більш пізньому літургійному Переданні Церкви. Наприклад, у древніх малих славослів'ях: «Слава Отцю й Сину зі Святим Духом», а також «Слава Отцю й Сину, і Святому Духу». Святитель Василій Великий наводить також наступні слова подяки: «Хвалимо Отця і Сина, і Святого Духа Божого.

Будучи наріжним каменем християнського віровчення, догмат про Пресвяту Трійцю в той же час є догматом таємничим, на рівні розуму неосягненим¹⁸⁹. З поданого святий Василь робить такі висновки:

¹⁸⁵ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 39.

¹⁸⁶ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 355.

¹⁸⁷ Попович И. Догматика. Ч. 1. Белград, 1980. С. 110-127.

¹⁸⁸ Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. С. 154.

¹⁸⁹ Тафт Р. Великий вход: история перенесения даров и других переданафоральных чинов, / пер. с англ. С. Голованова. 2-е издание. Омск : Голованов, 2011. С. 188-189.

а) По-перше, народження Сина Божого не визначає Його сутності, але вказує лише на Його особисту властивість. Таким чином, вживаючи термін «народження» стосовно Нього, ми не маємо підстав робити висновок про розходження Отця і Сина за сутністю.

б) Друге висновок полягає в тому, що народження пов'язане лише із знаком відділення в створених істотах, але в Божестві цей акт не може бути уявлений у формах почуттєвих явищ. Народження Сина не супроводжується відділенням частини Його сутності.

в) Третій висновок вказує на необхідність розрізнення понять вічності і безначальності. Вічність вказує на існування поза часом, тоді як безначальність означає володіння причиною буття в самому собі. Вічна сутність може і не мати безначальності, якщо має причину свого буття в іншому. Отець є вічним і безначальним, тоді як Син, хоча вічний, має вічний початок у Отці. Святий Василь вказує на непослідовність і суперечливість тверджень, що Син, будучи створенням Отця, має божественну владу і достоїнство, що призводить до недорозумінь, оскільки Син, як творіння, розділяє загальні властивості творіння, що робить неприпустимим приписування Йому божественних властивостей¹⁹⁰.

Наш розум заходить у глухий кут перед реальністю Божественного життя¹⁹¹. Він безсилий зрозуміти, яким чином Трійця одночасно є й Одиниця; як «одне і те ж з'єднано і розділено» або, що це за незвичайне «розділення з'єднання» і «єднання роздільного». На думку святого Григорія Нісського, людина, просвічена Святою Трійцею, хоча й отримує деяке «скромне боговідання», не може, однак, «зрозуміти словом цього таїнства: як одне і те ж, що числиться, і унікає числення, і роздільним здається, і міститься в одиниці». Твердження, що «Бог однаково і Одиниця, і Трійця» (тобто одночасно і те й інше), уявляється нашому розумові як протиріччя. Дійсно «троїчний догмат є хрест для людської думки» У силу обмеженості людського розуму тайна Святої

¹⁹⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 356-357.

¹⁹¹ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 66-67.

Трійці не може бути точно виражена в слові¹⁹². Її можна певною мірою досягнути тільки практикою духовного життя. «Не встигну подумати про Одного, як окрилений Трьома. Не встиг розділити Трьох, як підношусь до Єдиного», – говорить святитель Григорій Богослов. До Бога, зокрема, не можна застосувати звичну для нас категорію числа¹⁹³. Розглядаючи властивості чисел і пробуючи наблизитись до тайни числа «три», святитель Григорій Богослов відмічає внутрішню повноту цього числа, оскільки 1 – число убоге, 2 – число розділююче, а 3 – перше число, яке переважає і бідність одиниці, і розділення двійки. Воно одночасно включає в себе і єдність (1), і підмножину (3)¹⁹⁴.

Між іншим, як зауважували отці Церкви, до Бога не можна застосовувати ніяке число, ні 1, ні 3, тому що рахувати можна тільки предмети, розділені простором, часом і силами¹⁹⁵. Але Божественна Трійця є абсолютна Єдність. Між Особами Святої Трійці немає ніякого проміжку, немає нічого вставного, ніякого перетину чи розділення. У відповідь на звинувачення у трибожжі святитель Василій Великий пише: «Ми не ведемо рахунок (Богів), переходячи від одного до множини шляхом додавання, говорячи один, два, три, або перший, другий, третій, тому що «Я перший і Я останній, і окрім Мене немає Бога» (Іс. 44, 6). Ніколи до цього дня не говорили: «другий Бог (або третій)», але поклонялись Богові від Бога..., сповідуючи єдність Божества». Одкровення про Святу Трійцю уявляється апорією тільки для нашого обмеженого розуму¹⁹⁶. У самому Божественному житті немає ніяких антиномій або суперечностей. Святі отці споглядали Єдину Трійцю, у Якій, як це не парадоксально, єдність аніскільки не суперечить трійництву¹⁹⁷. Як такий, що досягнув досконалості в боговидінні, святитель Григорій Палама пише, що Бог є «Одиниця в Трійці й Трійця в

¹⁹² Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 67.

¹⁹³ Тафт Р. Великий вход: история перенесения даров и других переданафоральных чинов, / пер. с англ. С. Голованова. 2-е издание. Омск : Голованов, 2011. С. 215-217.

¹⁹⁴ Григорій Богослов. Слово 45, на Святу Пасху. Собрание творений. Т. 1. Москва : АСТ, 2000. С. 126.

¹⁹⁵ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 67.

¹⁹⁶ Марусин М. Божественна Літургія. Рим, 1992. С. 260-261.

¹⁹⁷ Монах Иларион. Царский путь Православной Церкви – исповедание Святой Троицы. *Вестник*. Париж : РЗЕПЕ, 1982, № 109-112. С. 250.

Одиниці, незлито з'єднана і нероздільно розрізнена. Одиниця, Вона ж і Трійця всемогутня»¹⁹⁸.

Богослів'я не ставить перед собою мету зняти тайну, пристосувавши багатоодкровенну істину до нашого розуміння, але закликає нас змінити наш розум так, щоб він став здатним до спостереження Божественної реальності¹⁹⁹. Для того, щоб удостоїтись споглядання Святої Трійці, потрібно досягти стану обожнення. Святитель Григорій Богослов пише: «Будуть ті співспадкоємці досконалого світу удостоєні і споглядання Пресвятої й Владичної Трійці..., які зовсім з'єднуються з досконалим Духом, і це буде, як я думаю, Царство Небесне»²⁰⁰. Дух Святий, що від Отця виходить і в Сині перебуває, розкрив святим отцям розум до пізнання тайни Божественного Триєдинства²⁰¹.

Вперше термін «Трійця» введений в богослов'я апологетом II століття святителем Феофілом Антіохійським²⁰². Святий Василій обґрунтовує цю єдність за допомогою наступних тверджень:

а) Особи Святої Трійці мають єдиний початок в Отці. Син Божий і Дух Святий походять від Отця.

б) Розуміння походження цих осіб має бути не в часовому акті, але в аспекті вічності. Син і Дух Святий співвічні Богу у цьому вічному аспекті.

в) Якщо Божественні Іпостасі не розділені часом, то вони також не розділені простором. Вони завжди разом і всюди.

г) Божественні Іпостасі абсолютно рівні між собою.

д) Бог перевищує будь-які числові визначення; числа стосуються лише створеного складного і обмеженого буття. Бог мислиться як просте і нескладне

¹⁹⁸ Костальский-Бороздин А., Белов И. Догматическое богословие: Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Изд. Московской Патриархии, 2000. С. 110.

¹⁹⁹ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 67-68.

²⁰⁰ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 27.

²⁰¹ Марусин М. Божественна Літургія. Рим, 1992. С. 190-191.

²⁰² Костальский-Бороздин А., Белов И. Догматическое богословие: Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Изд. Московской Патриархии, 2000. С. 129.

буття, до якого не можна застосувати закони чисел, і тому говорити про трьох богів є безглуздя²⁰³.

Учення про Бога в трьох особах має основу в Святому Письмі Старого і Нового Завітів²⁰⁴. Головним завданням богослів'я в IV столітті було виразити в точних зрозумілих формулюваннях учення Церкви про Триєдинство Бога. У біблійному тексті, як виявилось, немає відповідних слів для вираження троїчної термінології. Уперше це особливо гостро відчули православні отці в суперечці з аріанами на Першому Вселенському Соборі 325 року²⁰⁵. Усі біблійні вислови про Божество Сина аріани перефразовували на свій лад, щоб довести, що Син – не Бог, а творіння. Наприклад, православні хотіли ввести у визначення Собору про Сина біблійний вираз «із Отця», але аріани заперечили, що все з Бога, оскільки «для нас один Бог – Отець, що з Нього походить усе...» (1 Кор 8, 6; див. також: 2 Кор. 5, 18). На слова Послання до колосян, що Син «є образ невидимого Бога» (Кол. 1, 15), аріани відповідали, що і людина є образ Бога (1 Кор. 1, 6). Необхідно було віру у Святу Трійцю виразити такими словами, які б єретики не могли витлумачити в дусі свого вчення²⁰⁶. Для цього отці Собору скористались не біблійними, а філософськими поняттями.

Для позначення Природи Божества, загальної для Трьох Осіб, святі отці вибрали слово «сутність». Три Особи Святої Трійці мають одну Божественну Сутність. Святий Василій Великий вважає джерелом, з якого походить Святий Дух, є Отець і Син²⁰⁷.

Щоб виключити можливість неправильних припущень, нібито ця Сутність належить переважно Якій-небудь із Осіб (наприклад, Отцю) або що Сутність рівно чи нерівно поділена між Особами, потрібно ввести ще одне поняття – «єдиносущний». Воно дозволило з необхідною чіткістю виразити тайну

²⁰³ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 356-359.

²⁰⁴ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів: Свічадо, 2000. С. 68.

²⁰⁵ Марусин М. Божественна Літургія. Рим, 1992. С. 12.

²⁰⁶ Болотов В. Лекции по истории древней Церкви. Т. 4. Москва : Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. С. 33.

²⁰⁷ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

Триєдинства Божества²⁰⁸. «Єдиносущний» означає тотожний. Будучи внесеним у Символ Віри, слово «єдиносущий» визначає Сина як Бога, Який володіє тією ж Сутністю, що й Отець. Разом з тим це поняття має ще й те достоїнство, що непрямо вказує на різницю Осіб, тому що єдиносущним можна бути тільки з кимось іншим, а не із самим собою. І все ж сильніше цей термін підкреслює єдність, ніж різницю Осіб²⁰⁹.

Щоб якомога виразніше вказати на існування різниці Божественних Осіб, грецькі отці ввели в богослів'я поняття «іпостась»²¹⁰. Воно дозволяло позначити неповторність, особистісний характер кожної Особи Святої Трійці. Грецька філософія не знала тайни особистості і не мала поняття для позначення особистості. Слово особистість, у грецькій літературі було синонімом слова – «сутність» або «існування». Святі отці змінили значення першого з них. «Іпостась» у богослів'ї означає особистість. Таким чином, грецькі отці не просто запозичили філософські терміни і перенесли їх у богослів'я. Вони створили нову богословську мову, «переплавивши мову філософів», перетворили її так, щоб вона могла виражати християнську істину – реальність особистості у Богові й людині, тому що людина створена за образом Божим²¹¹.

Особистість володіє природою і в певному смислі вільна відносно неї. Заради вищих цілей особистість може йти на страждання та жертвувати своєю природою. Так, людина покликана досягнути богоподоби, тобто вона повинна, з Божою допомогою, перевершити, перетворити свою пропащу природу²¹².

Заслуга у встановленні чіткої богословської термінології у вченні Святої Трійці належить святителю Василю Великому²¹³. До нього богослови різних

²⁰⁸ Шульц Г. Візантійська літургія: свідчення віри та значення символів. / пер. з нім. С. Матіяш. Львів : Свічадо, 2002. С. 28-29.

²⁰⁹ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

²¹⁰ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 69.

²¹¹ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 138.

²¹² Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 66-67.

²¹³ Шульц Г. Візантійська літургія: свідчення віри та значення символів. / пер. з нім. С. Матіяш. Львів : Свічадо, 2002. С. 30-31.

шкіл вживали різні терміни, що створювало плутанину й нерозуміння в середовищі православно налаштованих єпископів. Відповідно до термінології святителя Василя Великого, «усія» означає сутність, тобто взагалі те, що об'єднує предмети (особи) одного роду, а «іпостась» – власне значення слова «особистість», конкретний предмет або особу. Наприклад, у Петра, Павла і Тимофія одна й та ж людська сутність, але кожний з них у певному смислі неповторний, кожний з них – унікальна особистість, або іпостась. Іменами Петро, Павло і Тимофій ми позначаємо особистості цих людей, а словом «людина» – їх сутність.

Якщо поняття про «усію» (як загальне) і про «іпостась» (як часткове) точно перенести з уявленнями про людину у вчення про Святу Трійцю, то це привело б до трибожжя, оскільки людські особистості, маючи одну сутність, живуть усе-таки відокремлено, роздільно один від одного. Їх єдність тільки мислиться. У Святій Трійці ж, навпаки, три Іпостасі з'єднані в реальній єдності нероздільної Істоти (Сутності). Кожна з Них не існує без двох Інших. Єдиносутність трьох Божественних Осіб немає аналогів у тварному світі, тому поняття про «сутність» та «іпостась» як в «загальному», так і в «частковому» перенесені святителем Васиєм Великим у троїчне богослів'я не в точному смислі, а із зауваженням, що Сутність Трьох Іпостасей абсолютно єдина²¹⁴.

Святий Василій Великий, в своїх трактатах та богословських роздумах, не лише наголошує на триєдиному характері Божества, але й розширює цю думку, надаючи глибше розуміння внутрішньої спільноти Святої Трійці. Він вказує на те, що об'єднання Божих осіб виявляється не лише в спільному походженні, але й у вічному спілкуванні та взаємодії між Отцем, Сином і Святим Духом²¹⁵.

Святий Василій розкриває величезне значення вічності та безмежності Бога, вказуючи, що Божі особи не обмежені часом або простором²¹⁶. Вони

²¹⁴ Сміх В. Тріадологія та христологія – основа православного вчення на особистість. *Труди Київської Духовної Академії*. 2016. № 16. С. 305.

²¹⁵ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

²¹⁶ Шульц Г. Візантійська літургія: свідчення віри та значення символів. / пер. з нім. С. Матіяш. Львів : Свічадо, 2002. С. 29-30.

існують вічно та всюди, що підкреслює їхню абсолютну рівність і незалежність від зовнішніх умов²¹⁷.

Василій Великий також зауважує, що Бог, як абсолютне Буття, перевищує будь-які числові визначення чи категорії, які застосовуються до створеного світу²¹⁸. Його погляди щодо єдності Божих осіб та їх відмінності одна від одної сприяють глибшому розумінню християнської догми про Святу Трійцю²¹⁹.

Східним отцям потрібно було чимало часу й праці, щоб довести Заходу правомірність формули: «єдина сутність і три іпостасі». Святитель Григорій Богослов писав, що західні єпископи через бідність своєї мови і недостатність найменувань не можуть розрізнити грецьких термінів «сутність» та «іпостась», однаково позначаючи по-латині і те, й інше як «substantia» (субстанція)²²⁰. У визнанні існування Трьох Іпостасей Захід вбачав тритеїзм, сповідування трьох істот, або трьох богів. Західні богослови вченню про три Іпостасі надали перевагу вченню про Трьох Осіб (persona), що, у свою чергу, насторожувало східних отців.

Справа в тому, що слово «особа» в давньогрецькій означало не особу, а личину або маску, тобто щось зовнішнє, випадкове. Першим цей термінологічний бар'єр зруйнував святитель Григорій Богослов, який у своїх творах ототожнив слова «особа» та «іпостась», розуміючи під ними особистість. Тільки після Другого Вселенського Собору було досягнуто погодження богословських мов Заходу й Сходу: слова «іпостась» та «особа» були визнані синонімами²²¹.

Потрібно розуміти, що в деяких догматичних творах між термінами «сутність» і «природа» є різниця. Під Сутністю завжди розуміється неосяжна глибина Божества, а Природа – більш широке поняття, що включає в себе

²¹⁷ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

²¹⁸ Соловій М. Божественна Літургія: історія, розвиток, пояснення. Львів : Свічадо, 1999. С. 42-43.

²¹⁹ Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. С. 237.

²²⁰ Сміх В. Тріадологія та христологія – основа православного вчення на особистість. *Труди Київської Духовної Академії*. 2016. № 16. С. 305.

²²¹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 359.

Сутність, волю й енергію Бога. У рамках такої термінології ми можемо частково пізнавати Природу Божу, при цьому ж Сутність Його для нас залишається недосяжною²²².

Поняттям про досконалості Бога, єдиного за своєю сутністю, не вичерпується вся глибина богопізнання, яке подароване нам в Одкровенні. Воно вводить нас у найглибшу таємницю життя Божества, зображуючи Бога єдиним у єстві Своему та троїчним в особах. Пізнання цієї найглибшої таємниці дає людині тільки Одкровення. Якщо до деяких знань про властивості божественної сутності та визнання єдності Божої людина доходить шляхом власних роздумів, то до істини, що Бог єдиний у єстві Своему та троїчний в особах, не може піднятися природними силами ніякий людський розум. Догмат про троїчність осіб у Богові є догматом богоодкровенним, догматом власне християнським. Сповідування цього догмата відрізняє християнина від іудеїв, від мусульман і від язичників²²³.

У самому християнському віровченні цей догмат головний. Без визнання трьох осіб у Богові немає місця ні вченню про Бога-Відкупителя, ні вченню про Бога-Освятителя²²⁴. Будучи наріжним догматом християнства, догмат про Пресвяту Трійцю в той же час є і найнезбагненнішим не тільки для людей, а й для ангелів. Найживіше уявлення і найпроникливіший розум людський не можуть збагнути, як у Богові три особи, із яких кожна є Бог, не три Боги, а один Бог? Що таке народження й сходження, і яка різниця між ними? Усе це відомо тільки Духові Божому. «А нам Бог відкрив це Своїм Духом, усе бо досліджує Дух, навіть Божі глибини» (1 Кор. 2, 10)²²⁵.

Зрозумілості і чіткості вчення Одкровення про Святу Трійцю досягнуто в Церкві поступово, у зв'язку з боротьбою проти псевдовчень, що виникали²²⁶. В історії розкриття догмата про Святу Трійцю розрізняють три періоди:

²²² Соловій М. Божественна Літургія: історія, розвиток, пояснення. Львів : Свічадо, 1999. С. 63-66.

²²³ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 359.

²²⁴ Соловій М. Божественна Літургія: історія, розвиток, пояснення. Львів : Свічадо, 1999. С. 63-64.

²²⁵ Гнедич П. В. Русская Богословская литература о догмате искупления в период с 1893 по 1944 гг. *Журнал Московской Патриархии*. Москва, 1962. №8. С. 68-99.

²²⁶ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

1. Виклад догмата до появи аріанства, коли розкривалося переважно вчення про істотність Божих осіб при єдності Божества.

2. Визначення вчення про одноістотність при іпостасності божественних осіб у боротьбі з аріанством і духоборством.

3. Збереження церковного вчення про Святу Трійцю після Другого Вселенського Собору.

Перший період. Перші християни сповідували Отця, і Сина, і Святого Духа у формулі хрещення, у символах віри, у славослів'ях Св. Трійці, богослужбових піснеспівах і мученицьких сповіданнях віри, але до окремих визначень властивостей взаємних відносин осіб Св. Трійці вони не доходили²²⁷. Мужі апостольські у своїх писаннях говорили про Трійцю, повторюючи майже з буквальною точністю апостольські висловлювання²²⁸. Святий Василій Великий розкриває вчення про Святу Трійцю, вказуючи на те, що сутність Божа належить однаково всім трьом Іпостасям: Отцеві, Синові і Святому Духу. Кожна з цих Осіб повністю володіє абсолютною божественною сутністю та є в нероздільній єдності з нею²²⁹.

Виділяючи розрізнення між Іпостасями, Василій Великий підкреслює, що Отець не народжується і не походить від жодної іншої Особи, Син народжується від Отця, а Святий Дух сходить від Отця. Кожна Особа володіє повнотою божественної сутності та всіма властивостями, що їй притаманні²³⁰. Ключовою ідеєю є те, що їх єдиний Бог через безперервний зв'язок і незмінне співвідношення між Іпостасями²³¹.

Це точне визначення взаємодії між сутністю та Іпостасями у Бозі, яке розкриває святий Василій Великий разом із каппадокійськими отцями, є важливим внеском у розуміння та формулювання християнської триєдності²³².

²²⁷ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

²²⁸ Соловій М. Божественна Літургія: історія, розвиток, пояснення. Львів: Свічадо, 1999. С. 65-66.

²²⁹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

²³⁰ Дудченко А. Божественна Літургія. Путівник. Київ: Дух і Літера. 2016. С. 6-8.

²³¹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

²³² Там само. С. 361.

Деякі з тих, що прийняли християнство, не в змозі були відмовитися від поглядів іудейства чи язичницької філософії. Єретики, виховані на букві закону Мойсеєвого, у якому сказано: «Слухай, Ізраїлю, Господь, Бог наш – Господь один!», не розрізняли ніяких осіб у Богові; істину єдності Божої вони стверджували буквально, зосереджуючись на вченні про Св. Трійцю. Христос – Спаситель, на їхню думку, не є істинним Сином Божим²³³. Гностики, дотримуючись крайнього дуалізму в поглядах на відносини між Богом і світом, духом і матерією, стверджували, що Бог без втрати Свого Божества не може втілюватися, бо матерія є злим началом, тому й Син Божий, Який утілювався, не може бути Богом. Він є тільки особою, безперечно, божественної природи, але лише через витікання, що відділилося від верховного Бога. Псевдовчення прихильників іудейства та гностиків розвінчували християнські апологети: св. Іустин Мученик, Татіан, Афінагор, Феофіл Антіохійський, особливо Іриней Ліонський у книзі «Проти єресей», Климент Олександрійський у «Строматах». У III столітті з'явилося нове псевдовчення про Святу Трійцю – монархіанство, яке виявилось у двох формах: динамічне, чи евіонейське, й модалістичне (інакше патріпасіанство).

У часи святого Василя Великого христологічна проблема ще не була висунута так гостро, тому в його творах відсутні обговорення питань, пов'язаних із з'єднанням двох природ у Христі. У своїх спростовуваннях Аполлінарія святий Василій обмежується лише критикою його хиліазму, але не звертає уваги на центральну ідею, яка полягає в тому, що Логос замінює розумну душу в Христі. Також він не вдається до обговорення помилок Діодора Тарсійського²³⁴.

Динамістичний монархіанізм (першими представниками були Феодот Кожевник, Феодот молодший (банкір), Артемон), вищого свого розвитку досяг у Павла Самосатського), який навчав, що існує єдина Божественна особистість: Отець, Син і Дух Святий не самотійні божественні особистості, а тільки божественні сили, тобто сили одного й того ж Бога. Коли ж Писання говорить

²³³ Дудченко А. Божественна Літургія. Путівник. Київ : Дух і Літера. 2016. С. 41-43.

²³⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

про трьох осіб у Божестві, то це тільки три різних імені, що даються одній і тій же особі. Зокрема, Син, що називається в Писанні також Логосом і Мудрістю Божою, є в Богові тим же, що й у людині розум. Як людина перестала б бути людиною, коли відняти від неї розум, так і Бог перестав би бути особистістю, якщо відняти від Нього Логос. Логос є вічною самосвідомістю в Богові і в цьому значенні одноістотний з Богом. Цей Логос вселився й у Христа, але повніше, ніж уселяється в інших людей, і діяв через Нього у вченні й чудах.

Під впливом Божественної сили, що знаходиться в ньому, «як інший в іншому», Христос, проста людина, яка народилась від Духа Святого й Марії Діви, досяг найвищої можливої для людини святості й став Сином Божим, але в такому ж значенні, у якому інші люди називаються синами Божими²³⁵. Як тільки вчення Павла Самосатського стало відомим, проти нього виступили з викриванням, всі відомі на той час пастирі Церкви – Діонісій Олександрійський, Фірміліан Каппадокійський, Григорій Чудотворець та інші. Крім того, православне вчення було йому протиставлене в особливому «Посланні шести православних єпископів до Павла Самосатського», а потім і на помісних соборах в Антіохії, а сам він позбавлений єпископського сану та відлучений від церковного спілкування.

Одночасно з евіонійським розвивався також монархіанізм патрипасіанський. Головними представниками його були: Праксій, Ноет і Савелій Птолемаїдський (середина III ст.). Вчення Праксія і Ноета в основних рисах таке: божественна особистість одна в найвужчому значенні, це Бог Отець. Але й Спаситель світу – це Бог, а не проста людина (тільки не окремо від єдиного Господа Отця), Він є Сам Отець. До свого втілення Він відкривався в образі (модусі) ненародженого Отця, а коли забажав перетерпіти народження від Діви, то прийняв образ (модус) Сина не за подобою людською, а за божеством, став Сам Сином Своїм власним, а не Сином іншого. Під час земного життя Свого перед усіма, що бачили Його, Він проголошував Себе Сином, але від тих, що

²³⁵ Дудченко А. Божественна Літургія. Путівник. Київ : Дух і Літера. 2016. С. 65.

можуть вмістити, не приховував і того, що Він – Отець. Муки Сина для цих еретиків були муками Отця²³⁶.

Учення про Духа Святого Праксій й Ноет не викладали. Їх учення знайшло собі немало послідовників, особливо в Римі. У зміненій філософській формі воно відродилося вже на Сході.

Засновником його був Савелій, у минулому римський пресвітер і спочатку чистий патрипасіанин. У свою систему він увів і вчення про Святого Духа. Суть його полягає в тому, що Бог є безумовна єдність, безмежна, неподільна і сама в собі замкнена «монада». Одвіку вона знаходилась у стані бездіяльності або мовчання, але потім Бог виголосив Своє Слово, або Логос, і почав діяти. Творіння світу було першим проявом Його діяльності, після чого виникла низка нових дій і проявів Божества²³⁷. У Старому Завіті Бог поставав як Законодавець Бог Отець. У Новому – як Спаситель Бог Син і як Освятитель Святий Дух. Існує, отож, лише Трійця об'явлень єдиної Божественної особистості, але не Трійця іпостасей²³⁸.

Оскільки головною помилкою монархіанства було заперечення особистості та вічного буття Отця, Сина і Святого Духа, то захисники одкровенно-церковної істини в боротьбі проти монархіан головну увагу звертали на розкриття істини про дійсне буття та розпізнання Божественних Осіб за їх особистими властивостями²³⁹.

Вчення Тертуліана про Св. Трійцю можна сформулювати так: кожна з Осіб є Бог; Вони розрізняються як Особи, але єдині як субстанція. Молодший сучасник Тертуліана Оріген також мав у своєму вченні як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним є твердження про те, що народження Сина – акт вічний, який відбувається постійно, а також формула «Три Особи й одна Трійця». До негативних положень можна віднести те, що, згідно з Орігеном, тільки Отець є Бог у власному значенні (у грецькій з артиклем), а Син – ні (у грецькій без

²³⁶ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

²³⁷ Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я. Львів : Місіонер, 1997. С. 167-168.

²³⁸ Воронов Л. Догматическое богословие. Курс лекций. Москва : Хроника, 1994. С. 30-59.

²³⁹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 361.

артикля). Молитися можна тільки Отцю, а Сину – лише як посереднику. Проте відмінності між «усією» та «іпостассю» (сутністю та особою) проведено в Орігена не зовсім ясно й точно. Це стало причиною того, що при розмірковуванні про взаємовідносини Осіб Святої Трійці між собою Оріген упав в однобічність, поставивши на перше місце Отця як Бога у власному смислі, Сина нижче від Отця, а Духа нижче від Сина. Так виник субординалізм, або співпідлеглість Осіб Святої Трійці за Єством. Цей субординалізм поклав початок аріанству²⁴⁰.

Після Тертуліана вчення про Святу Трійцю на Заході не набуло розвитку, а на Сході все, що стосувалося цієї великої таємниці, тією чи іншою мірою залежало від Орігена²⁴¹. Тих, хто розвинув позитивні моменти його вчення, прийнято називати правими орігеністами (св. Олександр Олександрійський, св. Григорій Чудотворець), а тих, хто розвивав невдалі його положення, лівими орігеністами (св. Діонісій Олександрійський, пресвітер Памфіл, Євсевій Кесарійський)²⁴².

Другий період. У IV столітті, з появою аріанства та македоніанства, відкрився новий період розкриття догмата про Св. Трійцю. Істотною рисою цих псевдовчень була думка про іншосутність стосовно Отця Сина і Св. Духа: її аріанство застосувало до Сина, а македоніанство і до Духа Святого. Протягом цього періоду було розвинуто переважно вчення про одноістотність осіб Св. Трійці²⁴³.

Аріанство, поставивши своїм завданням примирити вчення Одкровення про троїчність осіб у Богові з догматом про єдність Божу, думало досягнути цього засобом заперечення рівності (та одноістотності) між особами Святої Трійці за Божеством через приниження Сина й Духа до числа творіння. Засновником цієї єреси олександрійським пресвітером Арієм було викладено

²⁴⁰ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 59-81.

²⁴¹ Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я. Львів : Місіонер, 1997. С. 173-174.

²⁴² Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 81-123.

²⁴³ Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я. Львів : Місіонер, 1997. С. 185-186.

тільки вчення про Сина Божого та Його співвідношення з Отцем. Основні положення вчення такі:

1. Бог єдиний. Те, що відрізняє Його від усіх інших істот і винятково Йому властиве, є Його безначальність і ненародженість. Син же є народжений, значить, Він не рівний зі Своїм ненародженим Отцем, тому що як народжений Він повинен мати початок Свого буття, тим часом як істинний Бог безначальний. Як такий, що має начало, не співвічний з Отцем.

2. Божественна природа духовна й проста, тому в ній нема поділу. Якщо Син має начало буття Свого, то Він народжений не з єства Бога Отця, а тільки з божественного бажання, народжений дією всемогутньої божественної волі з не сущих, інакше створений.

3. Як творіння, Син не є власний, природний Син Отця, а Син тільки за іменем, за всиновленням, Він не є й істинним Богом, а Богом тільки за іменем, є тільки обожненим творінням. На запитання про сенс буття такого Сина Арій відповідав дуалістичною протилежністю Бога й світу: між Богом і світом, згідно з його вченням, існує нездоланна безодня, тому Він не може ні творити його, ні мислити про нього безпосередньо. Побажавши створити світ, Він створив спочатку одну істоту, щоб за її участю створити й решту всього²⁴⁴.

Арій зосередив свою увагу на вченні про Сина Божого, а вчення про Святого Духа майже не торкався. Арій відмовляв Синові в єдиносущності (одноістотності) з Отцем. Бог був у нього не тільки єдиним, але й єдиною особистістю. Македоній, єпископ Константинопольський, розвинув аналогічне аріанському псевдовчення про Святого Духа. Він навчав, що Дух Святий є творінням Сина, що Він незрівнянно нижчий від Отця й Сина, що стосовно Них Він тільки службова «твар» (службове творіння), що Він не має з Ними однієї слави й честі поклоніння, і що, взагалі, Він не Бог і не повинен бути іменованій Богом, Він тільки набагато вищий за ангелів.

²⁴⁴ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 127-270.

Як аріани, так і македоніанці, перекручували християнський догмат про Святу Трійцю. Тому Церква виступила проти цих єресей, вживши для викриття їх рішучих заходів, вдавшись до таких надзвичайних засобів, як скликання 1-го й 11-го Вселенських Соборів. Плодом боротьби Церкви проти згаданих єресей та їхньої богословської творчості став Нікео-Царгородський символ віри²⁴⁵. Особливу ревність у викритті цих єресей і в захисті церковного вчення проявили святі Василій Великий, Григорій Богослов і Григорій Нісський. На Заході найбільш сильними та знаменитими захисниками православ'я у боротьбі проти аріанства були святий єпископ Іларій Піктавійський (відійшов у вічність 368 року), Євсей Вергельський та інші. Їхні зусилля були спрямовані на утвердження вчення про одно істотність Осіб Святої Трійці, а також на розмежування понять «сутність» та «іпостась» й установлення точного їх змісту²⁴⁶.

Твори цих стовпів Церкви відрізняють висота й глибина богословської думки, точність термінології²⁴⁷. За їхнім роз'ясненням, Божественну природу, загальну для всіх Осіб Святої Трійці, яка віддзеркалюється в кожній з Них, означає особа, суб'єкт, та Божественна Особистість, Котра віддзеркалює природу і споглядає її, так би мовити, по-своєму²⁴⁸. Іпостасі суть образи буття єдиної Божественної сутності, вічні та незмінні образи самоодкровення Божественного єства, розумні, які володіють особистим буттям. Кожна з Них (Іпостасей) є Богом у нерозривній (неподільній) єдності з іншими Іпостасями, і тому всі Вони складають єдиного Бога²⁴⁹. «Усі три суть єдино (одно), – говорить Григорій Богослов, – Одиниця в Трійці поклоняєма, Трійця в Одиниці очолювана, уся царствена, єдинопрестольна, рівнославна»²⁵⁰.

²⁴⁵ Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я. Львів : Місіонер, 1997. С. 190-191.

²⁴⁶ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 258-261.

²⁴⁷ Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. С. 66.

²⁴⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 360.

²⁴⁹ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 219-236.

²⁵⁰ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 361.

Третій період. У Нікео-Царгородському символі віри викладено ясне й точне вчення про одноістотність Осіб Святої Трійці, а також учення про Іпостасну різницю Божественних Осіб. Надалі турбота Церкви зводилась лише до збереження в незіпсованості (чистоті) того вчення, яке ми й маємо у Східній Православній Церкві. Єресі, що виникали після Другого Вселенського Собору, по суті не мали сили, оскільки не являли собою чогось суттєво нового. З них заслуговують уваги лише тритеїзм, або трибожжя (VI ст.), і тетратеїзм, або чотирибожжя (VI–VII ст.ст.). Тритеїсти, ототожнюючи єство та особу, говорили, що три Божественні Особи – це і три божественні сутності, окремі й самотійні; а єдність Святої Трійці вони розуміли як узагальнення, як родове поняття. Тетраїсти, крім трьох Осіб у Трійці, уявляли ще окрему від Них божественну сутність, яка стоїть ніби поза Ними й у котрій усі вони беруть участь і черпають із неї своє божество. Ці єресі великого значення не мали. У боротьбі з ними було достатньо самого з'ясування їхньої неузгодженості з ученням про Трійцю, вираженого в Нікео-Царгородському віровизначенні.

У новітній час антитринітарне вчення намагалися відновити Михаїл Сервет і Фауст Соцін. Михаїл Сервет розумів Трійцю не як три самотійні Іпостасі, а як Трійцю одкровенъ. Бог за природою та Іпостассю один, тобто Отець, Син і Дух Святий не є окремі від Отця особи, а тільки Його різні прояви, або модуси. У цьому вченні ми маємо відновлення савеліанського вчення (монархіансько-модалістичного напрямку). Соцін (XVII ст.) не міг примирити троїчність осіб у Богові з єдністю Його єства. Він визнавав, що Бог один, єдине божественне єство і єдина божественна особа. Син Божий не є самотійною Божественною Іпостассю, а тільки уособленням історичного Христа. Христос – проста людина. Сином Божим він може бути названий у невласному розумінні, у якому синами Божими називають усі віруючих. У порівнянні з іншими він тільки мав перевагу й був улюбленим Сином Божим. Дух Святий є божественним диханням або силою, що діє у віруючих від Бога Отця через Ісуса Христа. Тут

ми бачимо відновлення монархіанства динамічного²⁵¹. В інших єресьх новітнього часу відновились інші відтінки монархіанства. Наприклад, в армініанстві повторився древній субординалізм. Так, Яків Арміній учив, що Син і Дух Святий нижчі від Отця за божеством, бо від Нього запозичують своє божественне достоїнство. Сведенборг (XVII–XVIIIст.) відновив патріпасіанське бачення, оскільки навчав, що існує тільки один Бог, Який прийняв людську подобу, віддав Себе на страждання та хресну смерть і через усе це звільнив людство від влади пекельних сил²⁵². У новітній філософії намагались з'ясувати сутність цього догмата силою лише одного розуму (Фіхте, Шеллінг, Гегель). Це приводило до того, що від християнського догмата залишились тільки терміни, які означали протилежні догмату пантеїстичні поняття, що зовсім знищують християнське вчення. Це показує, що догмат про Святу Трійцю є таїнством таїнств, і якщо розум про це забуває, то він обов'язково перекинує його і впадає в оману та єресь²⁵³.

Догмат про Святу Трійцю викладений Церквою в усіх трьох символах, якими нині в ній користуються, але з найбільшою повнотою та роздільністю він викладений у так званому символі св. Афанасія²⁵⁴, а саме: «Віра католицька така є: єдиного Бога в Трійці й Трійцю в єдності шануємо, не зливаючи іпостасі та не розділяючи єства. Бо інша є іпостась Отця, інша іпостась Сина, інша Святого Духа»²⁵⁵.

Отець ні від кого ні створений, ні народжений. Син від Отця Самого є, не створений, але народжений²⁵⁶. Дух Святий від Отця не створений, не народжений, але Той, що сходить від Нього²⁵⁷. І в цій Трійці немає першого чи

²⁵¹ Одноістотність осіб Святої Трійці. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/dogmatic_theology_03.php#9/ (дата звернення 18.10.2023).

²⁵² Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. С. 111-127.

²⁵³ Костальский-Бороздин А., Белов И. Догматическое богословие: Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Изд. Московской Патриархии, 2000. С. 127-129.

²⁵⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 361.

²⁵⁵ Рассказовский С. Догматическое богословие (по прот. Н. Малиновскому). Ч. 1. Ленинград : тип. ВИР, 1991. С. 84.

²⁵⁶ Догматичне богослов'я Католицької Церкви. / упоряд. М. Добош. Ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім, 1994. С. 170-171.

²⁵⁷ Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я. Львів : Місіонер, 1997. С. 191-192.

останнього, немає більшого чи меншого, а цілі три іпостасі, що співіснують одна з одною і рівні між Собою²⁵⁸.

Усе вчення про Святу Трійцю, викладене в цьому символі, очевидно, зводиться до наступних трьох положень:

I. Бог троїчний, і троїчність ця полягає в тому, що в Богові три особи, три іпостасі: Отець, Син і Святий Дух.

II. Кожна особа Трійці є Бог, однак вони в жодному разі не є три боги, а єдине божественне єство.

III. Усі особи Трійці розрізняються між собою особистими властивостями. Згідно з порядком цих положень і викладемо вчення про Пресвяту Трійцю²⁵⁹.

Коли Церква вчить нас вірувати в троїчність Божества, то вона вказує цим, перш за все, на необхідність мати живу впевненість у бутті трьох осіб у Божестві²⁶⁰. Це означає, що Отець, Син і Святий Дух повинні бути визнані не як три властивості, чи сили, чи явища й дії однієї й тієї ж божої особистості, а як три між собою дійсно різні особи Божества, що мають кожна свою особливу самотійність і свої особливі риси, якими вона не змішується з іншою особою. Як було сказано вище, у всіх діях у світі Особи Святої Трійці виявляють Себе у повній єдності. Відносячи відому дію переважно до якої-небудь Особи, ми не виключаємо з цієї дії інших Осіб Святої Трійці²⁶¹. Освячує, життєтворить, втішає і все тому подібне робить однаково й Отець, і Син, і Дух Святий. І ніхто не приписує владу освячення виключно дії Духа, почувши, що Спаситель говорить Отцю про учнів: «Отче Святий! Збережемо їх в Ім'я Своє (Ів. 17, 11). А також і все інше рівне Отцеві, і Синові, і Духові Святому, діючи в достойному: всяка благодать і сила, дороговказ, життя, потіха, додаток в безсмертя, введення у свободу і, якщо є інше якесь благо, виходячи з нас» — пише святитель Василій

²⁵⁸ Рассказовский С. Догматическое богословие (по прот. Н. Малиновскому). Ч. 1. Ленинград : тип. ВПР, 1991. С. 84.

²⁵⁹ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 361.

²⁶⁰ Догматичне богослов'я Католицької Церкви. / упоряд. М. Добош. Ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім, 1994. С. 170.

²⁶¹ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. С. 306-307.

Великий²⁶². Кожна з Осіб діє разом із Двома Іншими, хоча й особливим чином: Син воплотився, але як посланий Отцем і став людиною за сприяння Святого Духа. Дух Святий приходить (сходить) у світ, але від Отця, за проханням і в ім'я Сина. Так, на думку Митрополита Московського Філарета (Дроздова), любов Триєдиного Бога до людини відкрилась у тайні Христа, як «любов Отця, яка розпинає, любов Сина, яку розпинають, любов Духа, яка торжествує силою хресною».

Енергія Святої Трійці – вічне самоодкровення Божества²⁶³. Вони не обумовлені світом. Бог споконвіку – Любов, Істина й Життя. Писання повідомляє про Отця, Котрий любить Сина (Ів. 5, 20); про Сина, що любить Отця (Ів. 14, 31). і про Святого Духа як про Духа любові (Рим. 5, 5). Це допомагає нам усвідомити образ Божественного буття до початку творіння, у вічності²⁶⁴.

Григорій Палама пише, що після створення світу Бог повертається «у Свою висоту», повертається до Свого вічного, до «безначальної справи». Ця «безначальна справа» Бога «полягає не тільки в знанні Богом всього сущого, не тільки в Його передбаченнях майбутнього, але й у вічному троїчному природному «русі»²⁶⁵. Бог безначально рухається в спогляданні Самого Себе. Те бачення і «повернення» Бога до Самого Себе є неперевершене спілкування в любові Трьох Божественних Іпостасей, їх взаємопроникнення, існування Один в Одному. Поза догматом про Святу Трійцю неможливо було б вказати у вічності предмет Божественної любові.

Вічне сяяння, сила і повнота життя Трьох Іпостасей, над єдності Яких немає назви, відкриваються світові як любов. Тому, досягнувши любові, ми кожний своєю мірою сходимо до пізнання образу предвічного буття Святої Трійці. «Улюблені, любім один одного, бо від Бога любов, і кожен, хто любить,

²⁶² Василій Великий. Творення. Ч. 2. Москва : Паломник, 1993. С. 25.

²⁶³ Догматичне богослов'я Католицької Церкви. / упоряд. М. Добош. Ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім, 1994. С. 170-171.

²⁶⁴ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 621.

²⁶⁵ Там само. С. 621-622.

родився від Бога та відає Бога! Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов!» (1 Ів. 4, 7-8)²⁶⁶.

Людина покликана до участі в Божественному житті²⁶⁷. Це вічне життя складається з любові, тому любов до Бога і до ближнього – єдиний шлях з'єднання зі Святою Трійцею. Так стикуються вище християнське відання про Бога (троїчне богослів'я) і християнська мораль. Заповідь про любов отримує силу в догматі про Святу Трійцю, а сам догмат усвідомлюється в міру виконання заповідей, у міру зростання в любові, у міру богоуподоблення. Для Вселенської Церкви Пресвята Трійця – непохитна основа християнської релігійної думки, благочестя, духовного досвіду²⁶⁸. «Саме її ми шукаємо, коли шукаємо Бога, коли шукаємо повноту буття, зміст та мету свого існування»²⁶⁹.

«Бог єдиний за сутністю і троїчний в Особах, Які єдиносущі та рівні між Собою: попідкуємося ж про троїчний склад нашої істоти (дух, душу і тіло) і головні сили (розум, волю і почуття), щоб привести їх до рівності, єдності та згоди, у цьому завдання нашого життя і наше блаженство», – закликає архімандрит Іустин²⁷⁰.

Біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті відіграють ключову роль у формуванні релігійної доктрини та духовності християнства. Це джерела стали основою для розуміння та вираження вчення про Трійцю – найвищої та найскладнішої таємниці християнської віри²⁷¹.

Біблійні джерела включають Святе Письмо – Ветхий та Новий Завіти. У Ветхому Завіті вже можна відзначити намітки та символічні андеграунди тріадології, особливо в Бутті, де Бог створює людину на свою подобу (Бут. 1: 26). Проте основоположні джерела тріадології знаходимо в Новому Завіті. В

²⁶⁶ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 622.

²⁶⁷ Кавасила М. Пояснення Божественної літургії. / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2010. С. 5.

²⁶⁸ Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 363.

²⁶⁹ Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. С. 38.

²⁷⁰ Архим. Иустин. Пути богопознания. Ч. 1. Белград, 1980. С. 138.

²⁷¹ Догматичне богослов'я Католицької Церкви. / упоряд. М. Добош. Ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім, 1994. С. 175-177.

Євангелії від Матвія, Ісус наказує хрестити в Ім'я Отця, Сина та Святого Духа, надаючи підґрунтя для розуміння Божої Трійці (Мт. 28: 19).

Патристичні джерела – твори ранніх християнських богословів та отців Церкви – зіграли визначальну роль у розробці та систематизації тріадології. Такі думки, як вчення про Христа як Божественне Слово (лат. *Logos*) і присутність Святого Духа, розвивалися і аргументувалися в їхніх текстах. Святий Афанасій Великий, Святий Василій Великий, Святий Григорій Назіанзен та інші патристи вносили значний внесок у розуміння Трійці, розглядаючи її як глибоку реалізацію та відображення Божої об'єднаності.

Літургійний контекст дав можливість вірянам поглибити своє розуміння та досвід Трійці. Літургійні молитви, наприклад, євхаристичні анамнези, де згадується роль Отця, Сина та Святого Духа в історії спасіння, стали засобом передачі та утвердження цієї вчення. У літургійному просторі віряни знаходили можливість вираження своєї віри в Трійцю та спільної комунії з Ним²⁷².

Отже, поєднання біблійних та патристичних джерел з літургійним контекстом створює цілісне сприйняття Трійці в християнському житті. Це джерела надають глибини та багатство для розуміння та духовного зближення з Трійцею Божественною Особою.

У цьому підрозділі ми розглянули важливість біблійних та патристичних джерел в літургійному контексті для розуміння та вираження тріадології – центральної доктрини християнської віри. Біблія, як Святе Письмо, та твори патристичних богословів стали фундаментом для вивчення та розвитку вчення про Трійцю, а їхні відображення у літургійному обряді виробили глибокий духовний вплив на християнську спільноту.

Біблійні джерела, починаючи з Ветхого Завіту та знаходячи своє продовження у Новому Завіті, поклали основу для розуміння Трійці. Ми відзначили, як Ісус Христос, через Свої слова й дії, вказував на відношення між Отцем, Сином та Святим Духом. Його наказ хрестити у Ім'я Трійці (Мт 28:19). став основоположним звітом божественної об'єднаності.

²⁷² Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. С. 633.

Патристичні джерела, зокрема твори богословів, таких як Святий Афанасій Великий, Святий Василій Великий та Святий Григорій Назіанзин, розробили вчення про Трійцю, внесли систематичність та аргументацію. Вони розглядали Бога як взаємодіючі особи – Отця, Сина та Святого Духа – які об'єдналися в глибокій єдності та любові.

Літургійний контекст виявився не лише місцем поклоніння, але й майданчиком для вираження та закріплення тріадології. Літургійні молитви, анамнези та символи допомагали вірянам глибше зрозуміти та досвідчити Святу Трійцю під час богослужіння. Цей контекст виконував роль моста між біблійно-патристичною доктриною та особистим духовним досвідом вірян.

У підсумку, біблійні та патристичні джерела є важливими каменями побудови тріадологічного розуміння Трійці в християнській традиції. Їхня взаємодія з літургійним сприйняттям робить Пресвяту Трійцю не тільки об'єктом розуміння, але й об'єктом духовного зближення з Богом для кожного вірянина.

3.2. Трійця в євхаристійній молитві

У «невичерпній тканині» християнської духовності та релігійної практики євхаристія, або Свята Євхаристія, займає виняткове місце²⁷³. Цей священний ритуал, який свідчить про таємницю Христового присутності у хлібі та вині, став символом єдності вірян з Богом та один з одним. Але євхаристія – це не просто обряд; вона є вмістилищем для розкриття і роздумів над однією з найглибших таємниць християнської віри – Трійцею, об'єднанням Отця, Сина та Святого Духа.

²⁷³ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 9.

У цьому підрозділі ми розглянемо, як Трійця відображається в євхаристійній молитві²⁷⁴, яка є серцем християнського богослужіння. Ми розглянемо, як Трійця розкривається через різні аспекти євхаристійної молитви, які вказують на глибоку об'єднаність та взаємодію Отця, Сина та Святого Духа в дії спасіння та спільності з вірянами. Також ми розглянемо вплив цієї таємниці на духовний життя вірян та їхній досвід участі в євхаристійному обряді.

Детально аналізуючи Трійцю в євхаристійній молитві²⁷⁵, ми спробуємо розкрити глибокий зміст та значення цієї доктрини в контексті найсвятішого обряду християнства. У результаті ми отримаємо більш повне розуміння та сприйняття Трійці як важливої складової віри, яка надає відчуття єдності, глибини та духовної присутності в житті християн.

Євхаристійна молитва, яка стоїть у центрі християнського богослужіння, стає особливим контекстом для розкриття Трійці – глибокої та таємничої об'єднаності Отця, Сина та Святого Духа. Ця молитва відбиває вчення Ісуса Христа про Свою присутність у Євхаристії та закликає вірян відчувати Божу нібито в церемонії їжі та пиття.

В євхаристійній молитві Трійця об'єднується на декількох рівнях²⁷⁶. По-перше, присутність Ісуса Христа у формі хліба та вина символізує Його живу об'єднаність з Отцем та Святим Духом. У самій молитві, священнослужитель закликає Бога Отця благословити хліб та вино, а Святого Духа – зробити їх Тілом і Кров'ю Христа. Таким чином, Трійця виявляється в дії Слова Божого та Спасіння через Євхаристію.

По-друге, у євхаристійній молитві відбивається діяльність Трійці у процесі спасіння людства. Христос, Син Божий, приніс жертву на хресті за гріхи

²⁷⁴ Євхаристійна молитва (Анафора) (грец. ἀναφορά), – центральна частина християнської літургії, найдавніша за своїм походженням і найважливіша. Під час анафори відбувається перетворення або переісточення (сутнісне перетворення) хліба й вина в Тіло і Кров Христові. Крім терміна «анафора», для позначення цієї молитви можуть вживатися: «подяка», «жертва», «освячення», «приношення», «євхаристійна молитва». Заміна слова «анафора» виразом «євхаристійний канон» не цілком коректна, бо західний літургійний термін «канон» позначає незмінну частину західної анафори. «Анафорою» може називатися іноді й уся літургія вірних – наприклад, у грецьких і слов'янських рукописах зустрічається вживання цього терміна стосовно всіх молитов літургії, починаючи з молитви про оголошених.

²⁷⁵ Кавасила М. Пояснення Божественної літургії. / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2010. С. 61-62.

²⁷⁶ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 9.

людства, що було володінням Сатани. І ця жертва ототожнюється з жертвою Євхаристії. Священнослужитель просить Бога Отця прийняти цю жертву через дію Святого Духа. Таким чином, Трійця виявляється у співпраці Отця, Сина та Святого Духа у відновленні спільноти з Богом та один з одним.

Все це веде до глибшого розуміння Трійці в контексті літургійної практики. Євхаристійна молитва нагадує нам, що Отець, Син та Святий Дух нерозривно пов'язані в ділі спасіння та присутні в актах благословення, преображення та подарування життя вірянам. Ця спільність Трійці відбивається в акті спільної комунії вірян з Богом через участь у Євхаристії²⁷⁷.

Таким чином, євхаристійна молитва є не лише обрядом, але й засобом глибокого сприйняття Трійці у літургійному контексті. Вона нагадує нам про єдність Божої об'єднаності та Його призначення для спасіння людей. Цей акт молитви стає найвищим виразом спільності та комунії між Богом і Його народом, в особі Отця, Сина та Святого Духа.

Також варто зазначити, що у другому тисячолітті пневматолгія була у великій мірі зведена до полемічного характеру, хоча слід бути свідомим, що питання про походження Святого Духа має більше відношення до внутрішнього життя Пресвятої Трійці, аніж самого Святого Духа²⁷⁸.

У традиційних підручниках догматики ми не знайдемо нічого або майже нічого про євхаристійну молитву як таїнство єдності²⁷⁹. Тут вся увага зосереджена на установчих словах, на реальній присутності Христа в Євхаристії та її жертвовному характері. Однак, якщо ми звернемося до Святого Письма, текстів Отців Церкви та великих теологів-схоластів, перед нами постане зовсім інша, набагато виразніша, картина. В ній, безперечно, є місце і для реальної присутності Христа, і для жертвовного характеру Божественної Літургії, однак тут ці теми розглянуті в ширшому контексті²⁸⁰.

²⁷⁷ Кавасила М. Пояснення Божественної літургії. / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2010. С. 63-64

²⁷⁸ Тучапєць В. Нарис Східного Богослов'я. Івано-Франківськ, 2003. С. 51.

²⁷⁹ Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів : Свічадо, 2001. С. 243-244.

²⁸⁰ Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 133.

Павло пише про Трапезу Господню: «Найперше бо зачуваю, що коли сходитися на збори...» (1 Кор 11:18, 20; пор. 14:26). Євхаристійна Трапеза є для нього зібранням. Це ж твердження ми неодноразово зустрічаємо в Посланні до Євреїв. У раннях Отців воно стало вже усталеним терміном. Одне з найдавніших визначень Євхаристії – *synaxis*, зібрання, збір. Як відомо, слово *ekklesia* – переклад єврейського *qahal* – також означає зібрання²⁸¹. Зіставивши ці факти, ми можемо визначити Церкву як євхаристійне зібрання. Церква присутня скрізь, де християни збираються навколо вівтаря для звершення Трапези Господньої²⁸².

Якщо ми хочемо розуміти євхаристійну молитву відповідно до Святого Письма та Отців Церкви, нам доведеться передусім відмовитися від індивідуалістичного підходу²⁸³. Це не заперечує того, що в Євхаристії кожна людина особисто спілкується з Ісусом Христом. Однак особисте спілкування з Христом і в Біблії, і в ранній Церкві, і в традиції Високого середньовіччя завжди розглядалося в контексті церковного спілкування (*communio*)²⁸⁴. Це розуміння євхаристійної молитви як спілкування було згодом значною мірою втрачене. Індивідуалізм та суб'єктивізм Нового часу позначились, серед іншого, на уявленні людей про Євхаристію, і ще більшою мірою – на євхаристійній практиці. Поворотним моментом стало церковне відродження першої половини XX століття, яке отримало офіційне визнання на II Ватиканському Соборі. Між тим воно було не новиною, але поверненням до витоків (*resourcement*), зверненням до первісної традиції²⁸⁵.

Католицька Церква, вияснюючи своє вчення про Трійцю як і про *Filioque*, визнає соборний і єкуменічний, нормативний та невідкличний аспект визнання віри у відвічне походження Святого Духа, яке сформулював у своєму Символі Віри II Вселенський Собор у Константинополі (381 року)²⁸⁶.

²⁸¹ Шмеман О. Євхаристія. Таїнство Царства. / з рос.пер. Т. Різун. Львів : Свічадо, 2007. С. 237-242.

²⁸² Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 133-134.

²⁸³ Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів : Свічадо, 2001. С. 245.

²⁸⁴ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 10.

²⁸⁵ Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 134.

²⁸⁶ Тучапець В. Нарис Східного Богослов'я. Івано-Франківськ, 2003. С. 57.

Серед тих, хто бачив взаємозв'язок Церкви та Євхаристії в усій його глибині й точно виразив її сутність, слід передусім згадати великого Вчителя Церкви Августина. Він називає Євхаристію «*Signum unitatis, vinculum caritatis*. Ці слова залишили глибокий відбиток в церковній свідомості: в повній або скороченій формі їх можна зустріти в низці соборних текстів, зокрема, в текстах IV Латеранського, а також Тридентського та II Ватиканського Соборів. Позначились вони і на працях Томи Аквінського. Йому ще відоме давнє найменування Євхаристії – *synaxis*; він називає її «*sacramentum ecclesiasticae unitatis*»²⁸⁷.

Осмислення Євхаристії як таїнства єдності мало першорядне значення для таких теологів, як Максим Ісповідник, Бонавентура чи Тома Аквінський. До речі, перший говорив, щоб пізнати в повнооті таємницю Трійці – це досягнути досконале з'єднання, доступити обожествлення, увійти в життя Бога²⁸⁸, стати, за св. Ап. Петром, «учасниками Божої природи» (2 Петр. 1: 4). Це зовсім не благочестиве перебільшення і не доповнення до догматичних істин про реальну присутність та жертвний характер Євхаристії²⁸⁹. Сама по собі присутність Христа в Євхаристії не є властивою реальністю (*das Eigentliche*) – це лише медіальна реальність, яку вони позначають як *res et sacramentum*, тобто як якусь «річ» (*Sache*), яка сама по собі є лише знаком, що вказує на інакшу, справжню «річ». Властива ж «сутність» Євхаристії – це єдність Церкви. Єдність Церкви і є *res*, властива «річ», – те, заради чого існує Євхаристія²⁹⁰.

Вже це перше твердження має важливі наслідки для сьогоднішніх дискусій про євхаристійну молитву. Якщо сказане вище є правильним, то саме криза розуміння Євхаристії, що охопила сьогодні деякі церковні кола, спричинила кризу Церкви. І тому подолання цієї кризи – не у вирішенні тієї чи іншої проблеми і тим більше не в зовнішніх реформах, хоч би якими нагальними вони були самі по собі. Проблема – глибше. Слід поставитися до справи більш

²⁸⁷ Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 134-135.

²⁸⁸ Тучапець В. Нарис Східного Богослов'я. Івано-Франківськ, 2003. С. 46.

²⁸⁹ Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів : Свічадо, 2001. С. 247-248.

²⁹⁰ Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 135.

ґрунтовно і звернутися до *res*, «речі», тобто до цілісного сенсу Євхаристії, а отже, і до самої Церкви. Євхаристія має розглядатися в контексті питання єдності Церкви, яка, в свою чергу, є знаменням та знаряддям єдності з Богом, єдності і миру в усьому світі²⁹¹.

Підсумовуючи мову про Трійцю в євхаристійній молитві, відкривається перед нами глибока і духовно насичена сприйнятність цієї важливої доктрини в контексті християнської віри. Євхаристійна молитва стає особливим місцем, де Трійця розкривається як об'єднання та взаємодія Отця, Сина та Святого Духа в діях спасіння та відновлення²⁹².

Цей підрозділ показав, що євхаристійна молитва є важливим моментом спільноти вірян із Богом і один з одним. Вона свідчить про те, як Трійця не просто існує у вченні, але також присутня в конкретних діях Божого обітниці і спасіння. Євхаристія з'єднує вірян з містичним об'єднанням Тіла Христового, через яке Отець, Син та Святий Дух діють разом.

Трійця в євхаристійній молитві відбивається у взаємозв'язку Отця, Сина та Святого Духа в богословській традиції приготування та подачі хліба та вина. Також вона знайомить нас з діями Трійці в процесі спасіння та спільноти, підкреслюючи важливість кожної Божої особи в творенні та утвердженні церковної спільноти.

Отже, в євхаристійній молитві Трійця розкривається як велика містична об'єднаність Божественних Осіб, яка насичує і об'єднує духовний досвід християн. Ця таємниця нагадує нам про те, що наша віра – це не тільки розуміння, але й відчуття, а євхаристійний обряд – це найвищий акт духовної спільності, в якій відчутна єдність Отця, Сина та Святого Духа.

²⁹¹ Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. С. 135-136.

²⁹² Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 10-11.

3.3. Роль Святого Духа в Літургії Василя Великого

Літургія Василя Великого – одна з найглибших та найцінніших літургійних служб у християнській традиції. Цей обряд, що приурочений до найважливіших моментів релігійного життя, відзначається багатством молитв, ритуалів та символів, які пронизані глибокими духовними поняттями та таємницями віри. Однією з ключових істот у цій важливій події є Святий Дух – Божественна Особа, яка відіграє невід’ємну роль у її проведенні²⁹³.

У цьому підрозділі ми розглянемо роль Святого Духа в Літургії Василя Великого, спробуємо розкрити, як він переплітається з цим обрядом, надаючи йому глибину, значення та духовний вимір. Ми проаналізуємо, як Святий Дух виявляється в різних аспектах цієї літургії – від приготування до Євхаристії до самого моменту спільної комунії вірян з Тілом та Кров’ю Христовою. Також ми розглянемо вплив цієї Божественної Особи на духовний досвід вірян та їхню здатність зануритись у глибину обряду.

Аналізуючи роль Святого Духа в Літургії Василя Великого, ми отримаємо більш повне розуміння та сприйняття значення цього обряду, як місця зустрічі вірян з Богом через Христа та Святу Духа.

Святий Дух, який є однією з осіб Трійці, відіграє невід’ємну та важливу роль у Літургії Василя Великого – однією з найбільш значущих літургійних літургій в християнській традиції. У цій традиції Святий Дух надає глибину, животворність та об’єднання духовного досвіду вірян²⁹⁴.

Літургія Василя Великого, яка відзначається багатим ритуалом та молитвами, втілює глибоку спільність Трійці в ході богослужіння²⁹⁵. Святий Дух відіграє роль невидимого посередника, який перетворює простий хліб та вино на Тіло та Кров Христову. Його дія в анамнезі, де спогади про жертву Христа робляться живими, сприяє проникненню глибини спасіння в серця вірян.

²⁹³ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 15-16.

²⁹⁴ Катрій Ю. Божественна Літургія – джерело святості. Львів : Місіонер, 2007. С. 10-11.

²⁹⁵ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 15-16.

Святого Духа можна відчуті також у процесі підготовки до Євхаристії. Він допомагає вірянам відкривати значення та цінність обрядів, вдихаючи духовне розуміння та зосередженість під час літургійного служіння. Це подарований Святим Духом дар віри робить можливим відчування божественної присутності в актах молитви та відкриття глибоких духовних істин.

Роль Святого Духа у Літургії Василя Великого також виявляється в об'єднуючій силі цього обряду. Він об'єднує вірян, надаючи їм спільну можливість переживати Таїнство присутності Христа та спільноти в Трійці. Святий Дух стає сполучною ниткою, яка об'єднує вірян у єдиному дусі та вірі²⁹⁶.

Таким чином, Святий Дух відіграє важливу та різнобічну роль у Літургії Василя Великого. Він здатний перетворити звичайні елементи богослужіння на місце зустрічі з Богом. Він вдихає духовне розуміння, глибоку віру та об'єднання вірян, роблячи літургію джерелом духовної сили та близькістю до Трійці²⁹⁷.

У творі «Про Святого Духа» (*De Spiritu Sancto*) святий Василій Великий каже: «Адже ми вживаємо обидва способи мовлення, які знаходимо в розмовному вжитку вірних... Тож коли Господь каже: Отець, Син і Святий Дух, а я хотів би сказати: Отець, Син зі Святим Духом, то чи я тоді змінюю сенс? Отож треба визнати, що за змістом можна казати одне й друге: Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, та: Слава Отцю, і Сину, зі Святим Духом. Цю працю св. Василій написав саме на захист від закидів, нібито він уживає слова, що не лише нові та чужі, а й противні догматиці: Коли я нещодавно молився з народом і промовив доксологію Богові Отцеві двома способами, а саме: спочатку «із Сином разом зі Святим Духом», а іншого разу »через Сина у Святому Дусі», – декотрі з присутніх різко заперечили і сказали, що ми тут використовуємо невживані слова молитви, які навіть взаємно собі суперечать²⁹⁸.

²⁹⁶ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 16.

²⁹⁷ Катрій Ю. Божественна Літургія – джерело святості. Львів : Місіонер, 2007. С. 16-17.

²⁹⁸ Любачівський І. Літургійна боротьба святого Василя з аріанізмом: щодо історії тексту Літургії св. Василя Великого. *Наукові записки Українського Католицького Університету: Богослов'я*. 2020. Вип. 7. С. 52.

Введенням цих доксологій²⁹⁹, Василій Великий мав намір захистити свою громаду від єресі аріан і наголосити на домінуючій ролі Святого Духа у житті Вселенської Церкви. Варто тут зазначити, що аріани і неграмотні християни часто зловживали доксологією «*Gloria Patri per Filium in Sancto Spiritu*» на виправдання своєї єресі. Адже з прийменника *per* вони намагалися вивести підпорядкування Сина Отцеві, щоб таким чином показати, що їхнє вчення є давнім апостольським переданням³⁰⁰.

На виправдання своїх доксологій Василій покликається на Святе Письмо, водночас показуючи, що доксологічних форм, на котрі посилаються аріани, – як таких, узятих дослівно, – у Святому Письмі нема³⁰¹. Адже ніде (у Святому Письмі) я не знайшов слів: «Тобі, Отче, слава і честь через Сина Твого єдинородного у Святому Дусі»... Ймовірно, ці думки можна знайти кожную окремо, але зведеними в таку конструкцію речення ви їх ніде написаними не знайдете. Якщо ви так наполягаєте на точному цитуванні Святого Письма, то вкажіть докладно, де ви це читаєте. Якщо ж ви визнаєте також доказову силу Традиції, то не вилучайте з неї і нас. Без сумніву, вищезгадані доксології ввів у Літургію Василій Великий. Його наміром при цьому було захистити правильне розуміння Пресвятої Трійці та відкинути будь-який субординаціонізм³⁰².

Аналізуючи роль Святого Духа в Літургії Василя Великого, ми занурилися в глибину духовного багатства цього обряду та виявили його важливість для релігійного життя християн. Святий Дух виявляється як ключовий посередник,

²⁹⁹ Доксологія (грец. δόξα- слава, грец. λόγος – слово) – у християнській традиції – молитва, змістом якої є прослава Господа. Доксологією є коротке славослов'я (Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь), завершальна фраза Господньої молитви (Бо Твоє є царство...), гімн «Слава во вишніх Богу» тощо. Див. Доксологія. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1 : А–Л. С. 293.

³⁰⁰ Це сталося, наприклад, у творі одного латинського аріаніна, виданому кардиналом Меркаті. Той аріанінін перечить нікейцям – мовляв, і в літургійних молитвах Син є нижчий за Отця, позаяк ми повсякчас молимося тільки Отцеві через Сина: «*Nulla modo praeponebat Patrem Filio in scriptis suis; insuper omnes, qui praeponebat Patrem Filio condemnant; et tamen ipsi praeponebat Patrem Filio in oblationibus suis dicentes: Dignum et iustum est nos Tibi hic et ubique gratias agere Domine sancte, omnipotens Deus. Neque est alias per quem ad te aditum habere, precem facere, sacrificium Tibi offerre possimus nisi ille quem Tu nobis misisti*». Див.: Mercati G. Un Frammento Delle Ipotiposi di Clemente Alessandrino, Und, Paralipomena Ambrosiana, con Alcuni Appunti Sulle Benedizioni del Cereale Pasquale Classic Reprint. Roma: AbeBooks Seller Since, 2005. P. 47.

³⁰¹ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 16.

³⁰² Любачівський І. Літургійна боротьба святого Василя з аріанізмом: щодо історії тексту Літургії св. Василя Великого. Наукові записки Українського Католицького Університету: Богослов'я. 2020. Вип. 7. С. 53.

який сприяє зустрічі вірян з Тілом та Кров'ю Христовою, а також об'єднує їх у єдиному дусі спільноти³⁰³.

Моменти, де Святий Дух виявляється найвиразніше, включають процес підготовки до Євхаристії, коли він вдихає духовне розуміння та проникнення в молитви та ритуали. Важливим аспектом є також дія Святого Духа під час анамнези, де він допомагає вірянам ближче підійти до живої пам'яті про жертву Христа. Ця роль підсилює духовний вимір Літургії та надає їй глибину та значення.

Святий Дух є також тим, хто об'єднує вірян у цьому обряді. Він стає сполучною ниткою, яка переплітає серця і душі учасників Літургії, допомагаючи їм почувати єдність з Тілом Христа та об'єднаність в Трійці. Це відчуття об'єднання через Святого Духа надає обряду особливу вагу та значущість³⁰⁴.

Отже, Святий Дух виявляється як той, хто надає Літургії Василя Великого глибину духовного досвіду. Його присутність надає обряду живу силу, допомагаючи вірянам зануритися в таїнство об'єднання з Христом та вірою в Трійцю. Роль Святого Духа в Літургії Василя Великого підкреслює важливість духовної спільноти, об'єднаної через Трійцю, та надає цьому обряду глибокого духовного значення.

В третьому розділі магістерської роботи, присвяченої тріадологічному аспекту в Божественній Літургії святого Василя Великого, здійснено глибокий аналіз різних вимірів та аспектів, пов'язаних з вченням про Святу Трійцю. Розділ структурований у формі трьох підрозділів, кожен з яких зосереджений на певному аспекті тріадології.

У підрозділі 3.1 «Біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті» розглянуто коріння та джерела вчення про Трійцю, які знаходять своє відображення в Літургії святого Василя Великого. Дослідження дозволяє з'ясувати, як біблійні та патристичні традиції формували та впливали на тріадологічний характер цього обряду.

³⁰³ Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. С. 278-279.

³⁰⁴ Катрій Ю. Божественна Літургія – джерело святості. Львів : Місіонер, 2007. С. 16-17.

У другому підрозділі, «Трійця в євхаристійній молитві», розглядається специфічний аспект тріадології у контексті євхаристійної молитви. Дослідження у цьому підрозділі дозволяє виявити, як сама структура та молитви літургії вражають вчення про Трійцю, зокрема у моменти Євхаристії.

Третій підрозділ, «Роль Святого Духа в Літургії Василя Великого», спрямований на вивчення специфічної ролі Святого Духа у літургії. Дослідження цього аспекту вказує на важливість Трійці Святій у динаміці обряду та на взаємодію з вірянами через дію Святого Духа.

Загальний висновок до третього розділу полягає в тому, що тріадологічний аспект у Божественної Літургії святого Василя Великого є духовно глибоким, добре структурованим та вираженим. Вивчення біблійських та патристичних джерел, особливостей євхаристійної молитви та ролі Святого Духа надає чітку картину того, як Трійця Свята відіграє важливу роль у обрядах та віруваннях в рамках цієї літургії. Цей розділ сприяє глибокому розумінню та осмисленню тріадологічного багатства Літургії святого Василя Великого в контексті християнської віри.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі під назвою «Тріадологічний характер Божественної Літургії святого Василя Великого» було проведено комплексний аналіз життя, вчення та впливу Святого Василя Великого на східне богослов'я та літургійну практику, зосередивши особливу увагу на ролі Трійці в його богословському спадку та в Літургії святого Василя Великого.

У першому розділі було досліджено життєвий шлях святого Василя Великого як богослова та літургіста каппадокійської школи. Його вчення про Трійцю, відзначене глибоким аналізом Святого Духа, мало значний вплив на розвиток тріадологічної догми. Це вчення вилилося у Літургію святого Василя Великого, яка стала не лише найвищим актом богослужіння, а й важливим контекстом для розкриття ролі Трійці в діях спасіння та спільноти. У цьому розділі магістерської роботи, присвяченому життю і вченню святого Василя Великого в контексті східного богослов'я, ретельно досліджено ключові аспекти біографії та духовної спадщини цієї визначальної постаті для християнського світу. Розділ складається із трьох підрозділів, кожен із яких фокусується на різних аспектах життя та діяльності святого Василя Великого.

У підрозділі «Василій Великий – богослов і літургіст каппадокійської школи» проаналізовано роль святого Василя як представника каппадокійської богословської школи та визначено його внесок у розвиток богослов'я та літургіки. Досліджено його активну участь у богословських обговореннях свого часу.

У другому підрозділі, «Вчення Василя Великого та його вплив на проголошення тріадологічної догми», аналізується конкретний внесок святого Василя у формування та розвиток вчення про Трійцю. Визначено ключові аспекти його трактування тріадології та роль, яку він відіграв у подальшому проголошенні тріадологічної догми.

У третьому підрозділі, «Значення богословської спадщини для східної традиції», розглянуто вплив богословської спадщини святого Василя Великого на східну християнську традицію. Досліджено, як його богословське вчення вплинуло на розвиток теології в східних церквах та яке значення має для сучасності.

Загальний висновок до першого розділу магістерської роботи полягає в тому, що життя та вчення святого Василя Великого виявляються критично важливими для розуміння східного богослов'я і тріадології в контексті ранньохристиянської традиції. Вивчення його богословської спадщини розкриває не лише важливі етапи в історії церковної думки, а й розуміння того, як ці цінності були привнесені в східну християнську традицію.

У другому розділі детально розглянуті аспекти Божественної Літургії святого Василя Великого як вершина християнського життя. Розкрито значення приготування до літургії, моменти літургійної послідовності та самий обряд причастя. Відображено, як Святого Духа об'єднує всі аспекти літургійного служіння, допомагаючи вірянам сприймати Тіло та Кров Христову як важливий аспект духовного харчування та об'єднання з Богом. У цьому розділі здійснено глибокий аналіз структури та особливостей цього богослужіння, визначено його роль у духовному житті вірян. Розділ складається із чотирьох підрозділів, кожен із яких детально розглядає різні етапи та аспекти Божественної Літургії.

У підрозділі «Приготування до Літургії святого Василя Великого» розглянуті етапи підготовки до самого обряду. Аналізуючи цей аспект, можна визначити важливість покаяння, молитви та інших духовних практик як основи для участі у Божественній Літургії.

У другому підрозділі, «Літургія оглашених у Василя Великого», досліджується особливий етап літургійного служіння, пов'язаний із катехуменами та оглашеними. Цей підрозділ дозволяє висвітлити роль літургії в процесі формування та ініціації нових членів Христової Церкви.

У третьому підрозділі, «Літургія Євхаристії (Літургія вірних) у святого Василя Великого», здійснено аналіз найважливішого етапу Божественної

Літургії – самої Євхаристії. Розглядаючи цей аспект, можна зрозуміти вагомість центрального елементу обряду та його значення для християнського віруючого.

У четвертому підрозділі, «Чин Літургії святого Василя Великого», досліджено структуру і зміст Божественної Літургії. Цей підрозділ дозволяє узагальнити вивчені аспекти та розглянути обряд як комплексне богослужіння.

Загальний висновок з другого розділу магістерської роботи полягає в тому, що Божественна Літургія святого Василя Великого виявляється не лише формальним ритуалом, але й ключовим засобом формування та зміцнення духовності вірян. Аналіз різних аспектів обряду дозволяє уявити його як особливу динамічну систему, яка з'єднує в собі молитву, sacramentalні дії та навчання, надаючи вірянам можливість вдосконалювати свою віру та духовне життя через активну участь у літургійних обрядах та духовних практиках.

Третій розділ детально вивчив роль Святого Духа в Літургії святого Василя Великого. Було проаналізовано біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті, підкресливши важливість цих джерел для розуміння глибинних таємниць Трійці у богослужінні. Досліджено роль Святого Духа в євхаристійній молитві, де він відіграє ключову роль в трансформації хліба та вина в Тіло та Кров Христові. Також розкрито, як Святий Дух об'єднує вірян та надає цілому обряду духовний сенс, роблячи їх спільноту одним тілом. У цьому розділі магістерської роботи, присвяченому тріадологічному аспекту Божественної Літургії святого Василя Великого, здійснено глибокий аналіз та розгляд різних аспектів та вимірів цього обряду. Розділ ретельно вивчає біблійські та патристичні джерела тріадології, а також розглядає конкретні аспекти вираження вчення про Трійцю у євхаристійній молитві та ролі Святого Духа в рамках Божественної Літургії.

У підрозділі «Біблійні та патристичні джерела тріадології в літургійному контексті» було виявлено, як багато біблійських та патристичних елементів було використано для формування та вираження тріадологічного вчення у Божественній Літургії святого Василя Великого. Це дозволило не лише

визначити коріння цих ідей, але і відстежити, як вони взаємодіяли з літургійним контекстом.

У другому підрозділі, «Трійця в євхаристійній молитві», було вивчено конкретний момент Божественної Літургії, пов'язаний із тріадологією. Аналізуючи євхаристійні молитви, вдалося визначити, як сама структура та зміст молитовних формулювань виражають ідеї про Пресвяту Трійцю та її роль у християнському віровченні.

У третьому підрозділі, «Роль Святого Духа в Літургії Василя Великого», висвітлено унікальні аспекти ролі Святого Духа в ході літургійного служіння. Аналізуючи цей елемент, вдалося визначити, як Святий Дух взаємодіє з іншими аспектами Трійці в контексті візантійської обрядової традиції.

Висновок до третього розділу полягає в тому, що тріадологічний аспект Божественної Літургії святого Василя Великого виявляється не лише відбиттям доктринальних поглядів, але і важливою складовою релігійно-обрядового досвіду віруючих. Аналіз цього аспекту літургії не лише вказує на глибоке інтегрування тріадології в християнську практику, але і відкриває нові шляхи розуміння духовних та обрядових вимірів вчення про Пресвяту Трійцю.

В цілому, робота дозволила висвітлити різноманітні аспекти ролі Святого Духа в Літургії святого Василя Великого, виявити його значення для духовного розвитку та об'єднання вірян. Поглибивши розуміння та вплив богословської спадщини Святого Василя на східну традицію, ми змогли висвітлити, як ця роль додає значущості обряду та єдності вірян у Церкві. Ця магістерська робота внесла свій власний вклад у розуміння та вивчення богословської думки, літургійної практики та вчення Трійці в східному богослов'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архиєратикон або святительський служебник / видав Синод Української Католицької Церкви. Рим : Крипто-ферратська обитель, 1988. 279 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту : в 2-х ч. / ювіл. вид.; пер. з давньоєвр. й грец. Київ, 1992. Ч. 1. : Старий Заповіт. 960 с. ; Ч. 2 : Новий Заповіт. 128 с.
3. Біблія. Книги священного писання Старога і Нового Завіту / пер. з рос. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ : Книга, 2004. 1414 с.
4. Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. 312 с.
5. Василій Великий. Морально-аскетичні твори / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. Львів : Свічадо, 2006. 380 с.
6. Гарнонкур Ф. В мирі Господу помолімся / упоряд. О. Турій. пер. з нім. О. Конкевич. Львів : Свічадо, 2004. 230 с.
7. Гоголь В. В. Конспект лекцій з курсу «Літургія». Івано-Франківськ : ІФБУ, 2020. 141 с.
8. Догматичне богослов'я Католицької Церкви / упоряд. М. Добош. ред А. Кравчук, Т. Чорновіл. Львів : Стрім. 509 с.
9. Доксологія. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1 : А–Л. С. 293.
10. Дудченко А. Божественна Літургія. Путівник. Київ : Дух і Літера. 2016. 184 с.
11. Кавасила М. Життя у Христі / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2005. 168 с.
12. Кавасила М. Пояснення Божественної літургії / пер. з давньогр. Дз. Коваль. Львів : Свічадо, 2013. 128 с.
13. Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ : Дух і літера, 2010. 224 с.

14. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. Львів : Свічадо, 2012. 344 с.
15. Катрій Ю. Божественна Літургія – джерело святості. Львів : Місіонер, 2007. 138 с.
16. Кирило Єрусалимський. Містагогійні катехизи / пер. з давньогр. Д. Коваль. Львів : Свічадо, 2009. 56 с.
17. Кметь В. св. Василій Великий – Учитель Церкви, видатний літургіст, засновник і реформатор чернечої традиції та християнський апологет. Духовна велич Львова. URL: <https://velychlviv.com/sv-vasylii-velykyj-uchytel-tserkvy-vydatnyj-liturgist-zasnovnyk-i-reformator-chernechoyi-tradytsiyi-ta-hrystyyanskyj-apologet/> (дата звернення: 13.06.2023).
18. Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів : Свічадо, 2001. 616 с.
19. Лаба В. Патрологія. Рим : Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи, 1974. 552 с.
20. Леон-Дюфур К. Словник біблійного богослов'я / пер. з другого франц. видання; заг. ред. С. Мудрого. Рим-Львів : Місіонер, 1996. 936 с.
21. Любачівський І. Літургійна боротьба святого Василя з аріанізмом: щодо історії тексту Літургії св. Василя Великого. *Наукові записки Українського Католицького Університету: Богослов'я*. 2020. Вип. 7. С. 47–70.
22. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
23. Марусин М. Божественна Літургія. Рим, 1992. 529 с.
24. Мудрий С. Слова. Випуск 5. Івано-Франківськ : Івано-Франківська теологічна академія, 2011. 271 с.
25. Одноістотність осіб Святої Трійці. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/dogmatic_theology_03.php#9/ (дата звернення 18.10.2023).
26. Патрологія. / упоряд. П. Зинич. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. 639 с.
27. Пелеш Ю. Літургіка. Біографічні матеріали / упоряд. А. Черемський. Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. 680 с.

28. Прийдіте поклонімся. Молитовник. Львів : Свічадо, 2007. 988 с.
29. Рупнік М. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / пер. з італ. Прокопович. Львів : Свічадо, 2000. 200 с.
30. Святе Письмо Старого і Нового Завіту : в 2-х ч. / пер. О. І. Хоменко; повний пер., здійснений за оригін. євр., арам. та грец. текстами. Київ: Місіонер, 2008. Ч. 1 : Старий Завіт. 1126 с. ; Ч. 2 : Новий Завіт. 350 с.
31. Святі отці про молитву і духовну тверезість / пер. з рос. М. Лемик. Львів : Свічадо, 2007. 348.
32. Сміх В. Тріадологія та христологія – основа православного вчення на особистість. *Труди Київської Духовної Академії*. 2016. № 16. С. 302–311.
33. Соловій М. Божественна Літургія: Історія – Розвиток – Пояснення. Рим : Видавництво ОО. Василян, 1964. 422 с.
34. Соловій М. Божественна Літургія: історія, розвиток, пояснення. Львів : Свічадо, 1999. 440 с.
35. Стасяк С., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я / пер. О. Старко. Львів : Місіонер. 312 с.
36. Степовик Д. В. Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. 320 с.
37. Тучапець В. Нарис Східного Богослов'я. Івано-Франківськ, 2003. 167 с.
38. Фірігос А. Вступ до історії патристичної та візантійської філософії (від початків християнства до іконоборства) / пер. С. Угрин, наук. ред. М. Горяча. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2017. 280 с.
39. Чин Літургії Напередосвячених Дарів / упоряд. Каськів О. Бігун М. Боярський Р. Івано-Франківськ : Івано-Франківська Теологічна Академія, ТЗОВ «Терно-граф», 2004. 110 с.
40. Шмеман О. Євхаристія. Таїнство Царства / з рос. пер. Т. Різун. Львів : Свічадо, 2007. 272 с.
41. Шульц Г. Візантійська літургія: свідчення віри та значення символів. / пер. з нім. С. Матіяш. Львів : Свічадо, 2002. 240 с.

42. Болотов В. Лекции по истории древней Церкви. Т. 4. Москва : Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. 345 с.
43. Василий Великий. Творения. Ч. 2. Москва : Паломник, 1993. 358 с.
44. Воронов Л. Догматическое богословие. Курс лекций. Москва : Хроника, 1994. 94 с.
45. Гнедич П. В. Русская Богословская литература о догмате искупления в период с 1893 по 1944 гг. *Журнал Московской Патриархии*. Москва, 1962. №8. С. 68-99.
46. Григорий Богослов. Слово 45, на Святую Пасху. *Собрание творений*. Т. 1. Москва: АСТ, 2000. 832 с.
47. Иустин-философ и мученик: Творения / пер. предисл. А.И. Сидорова. Репринт. изд. Москва : Паломник : Благовест, 1995. 484 с.
48. Костальский-Бороздин А., Белов И. Догматическое богословие: Курс лекций. Свято-Троицкая Сергиева Лавра : Изд. Московской Патриархии, 2000. 288 с.
49. Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви: Догматическое богословие. Москва : Изд. Московской Патриархии, 1991. 287 с.
50. Матеос Х. Служение Слова в византийской литургии: исторический очерк. / пер. с франц. С. В. Голованова, 2010. 352 с.
51. Монах Иларион. Царский путь Православной Церкви – исповедание Святой Троицы. *Вестник*. Париж : РЗЕПЕ, 1982. № 109-112. С. 243-285.
52. Попович И. Догматика. Ч. 1. Белград, 1980. 235 с.
53. Рассказовский С. Догматическое богословие (по прот. Н. Малиновскому). Ч. 1. Ленинград : тип. ВИР, 1991. 117 с.
54. Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). Москва : Сибирская Благовонница, 2011. 432 с.
55. Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 2: Доникийские отцы Церкви и церковные писатели. Москва : Сибирская Благовонница, 2011. 528 с.

56. Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Том 3: Александрия и Антиохия в истории церковной письменности и богословия. Москва : Сибирская Благовонница, 2013. 732 с.
57. Собрание церковно-исторических трудов: В 8-ми т. / В.В. Болотов. / Том 1. Учение Оригена о Святой Троице / Вступ. ст. А. И. Сидоров. Москва : Мартис, 1999. 583 с.
58. Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: Изд. 2-е. Сергиев Посад : Новая книга, 1914. 650 с.
59. Тафт Р. Великий вход: история перенесения даров и других переданафоральных чинов / пер. с англ. С. Голованова. 2-е издание. Омск : Голованов, 2011. 544 с.
60. Mateos J. La celebration de la Parole dans la Liturgie Byzantine. Etude historique. Roma : Pontificium Istitutum Orientalium Studiorum, 1971. 352 p.
61. Mercati G. Un Frammento Delle Ipotiposi di Clemente Alessandrino, Und, Paralipomena Ambrosiana, con Alcuni Appunti Sulle Benedizioni del Cereo Pasquale Classic Reprint. Roma : AbeBooks Seller Since, 2005. 412 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Автор невідомий. «Василій Великий хрестить Русь».

Село Чертіжне (Пряшівський край) поч. XVII ст.

Текст Божественної Літургії святого Василя Великого за Святительським служебником. Джерело: *Архиєратикон або святительський служебник.* / видав. Синод Української Католицької Церкви. Рим: Кристо-ферратська обитель, 1988. 279 с.

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ

СВЯТОГО ОТЦЯ НАШОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

Треба знати, що не завжди співаємо цю Божественну Літургію, а тільки у визначений час, тобто: в неділі Великої Чотиридесятниці, крім Квітної неділі, в св. Великий четвер і в Велику суботу, в навечір'я Різдва Христового і Богоявлення, якщо навечір'я не припадають у суботу або в неділю, і в день св. Василя.

Пояснення і устав цього священнодіяння такий самий, як і св. Йоана Золотоустого.

Протодиякон стає перед святими дверми й виголошує:

Благослові, владіко.

Ієрей каже голосно:

Благословенне царство Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні.

Хор: Амінь.

Протодиякон виголошує ектенію: